

О.В.Ясь*

ТРАДИЦІЇ ВЕЛИКИХ ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВІВ У СВІТАІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ КІНЦЯ XVIII–XX ст.

Висвітлюється формування й становлення українського гранд-нарративу в контексті епістемологічних візирів та аксіологічних настанов різних культурних епох. Розглядаються інтелектуальні й культурні трансформації великого українського нарративу, пов'язані з його співіснуванням, змаганням, перехрещуванням із російським імперським та радянським гранд-нарративами.

Багатотомні історії породжують дивні, часом суперечливі, ба навіть взаємовиключні роздуми, відчуття й асоціації. Попервах солідні фоліанти, оправлені у гарні, але напрочуд однотипні палітурки з міцними корінцями, на яких представлена відповідна порядкова нумерація томів, постають у нашій уяві як сконденсовані мисленнєві згустки, що уособлюють найвищі досягнення академічної думки. Відтак хоч-не-хоч замислюєшся щодо величезних обсягів витраченої праці, творчої енергії, рутинної організаційної, технічної та методичної підготовки, урешті-решт багатьох років людського життя, котрі пов'язанні з такими інтелектуальними творіннями.

Та природний скепсис, властивий багатьом гуманітаріям, народженим у начебто «короткому», але такому «довгому», за суб'єктивними відчуттями, двадцятому столітті, протягом якого остаточно розчинилася очевидна демаркація між ілюзорним та реальним, усе ж таки бере гору. Зрештою критичні інтенції зумовлюють інші уявлення, котрі пов'язують багатотомники з претензіями на легітимацію, штучну універсальність і монументальність, які в добу постмодерну та мультикультуралізму з її апологією суцільної мозаїчності та калейдоскопічності навколишнього світу видаються, щонайменше, архаїчними культурними й інтелектуальними реліктами. До таких настанов долучається і сумнозвісний досвід більшості споживачів багатотомних колективних видань часів СРСР. Приміром, у пам'яті спливає іронічна сентенція, котра побутувала серед студентів-гуманітаріїв на присмерку радянської доби: багатотомники зазвичай можна гортати, але у жодному разі не читати!

Утім, гранд-нарративи (термін, авторство якого приписують французькому філософові Ж.-Ф. Ліотару¹), виплекані попередніми культурними епохами, нині опинилися в епіцентрі різноманітних наукових зацікавлень і устремлінь, діапазон яких сягає від реконцептуалізації відомих ідей до їх деконструкції, себто пошуків прихованих чи інших смислів. Адже кожен із таких «великих текстів» постав на ґрунті різних соціо- й етнокультурних передумов, класичних і неklasичних інтелектуальних викликів, дослідницьких стратегій та методик, обріс супутньою науковою літературою, кінець-кінцем і донині побутує на полі культури як пам'ятка історичної думки. Із такої перспективи традиції, пов'язані з творенням великих історичних текстів, становлять неабиякий інтерес, оскільки

* Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії.

¹ Ліотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н.А.Шматко. – Москва, 1998. – 160 с.

циркулюють у сучасній соціогуманітаристиці, хоч і у т.зв. «знятому вигляді». Тим паче, що співбуття, перехресчування, взаємодоповнення, змагання різних культурних, інтелектуальних, аксіологічних складових інколи в несподіваних, крайніх, стилізованих формах уважається однією з засадничих ознак нашого часу. Схоже, що й наші строкаті та досить суперечливі уявлення щодо великих текстів значною мірою акумульовані з дослідницьких практик попередніх культурних епох.

Однією з таких епох вважають добу Просвітництва, у межах якої постав ранньомодерний проект досягнення єдності культури та всесвітнього розмаху історії людства. Відтак минувшина й тодішня сучасність уявлялися як становлення земного порядку, осмисленого та освітленого всесильним Розумом. Виняткова роль у процесі переходу людства від однієї стадії розвитку/деградації до іншої відводилася універсальному Ratio та природному праву. Саме у цьому річищі постали уявлення, скеровані на досягнення т.зв. «вічної закономірності» всіх речей і об'єктів у душі канонів природно-правового мислення. За висловом Г.Вайта, для прибічників просвітницького історієписання минуле «було (курсив Г.Вайта – О.Я.) нерозумним, сучасне – конфліктом розуму й нерозумності, і тільки майбуття було часом, який представлявся як тріумф розуму над нерозумністю, викінченої єдності, порятунку»².

Загалом просвітницько-раціональна парадигма продукувала прагматичне, моралізаторське та механістичне, а часто-густо й оптимістичне ставлення до історії. Водночас ширилася генералізація уявлень про минувшину, своєрідна домінація суцільного порядку та ієрархії, котрі спиралися на нормативно-універсальний ідеал науковості. У минулому відшукувалися необхідні взірці – «корисні істини», котрі мали прислужитися для обґрунтування доцільності новітніх політичних і соціальних змін, аргументи, щоб ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними законами. Причому роль універсального мірила вартості відігравав просвітницький Розум, який перетворився на монументальну, позачасову цінність стосовно всієї людської минувшини. За іронічним зауваженням Ф.Майнеке, у той час здавалося, нібито сам Розум перебрав на себе управління державною владою³.

Традиційні інститути, звичаї, обряди та первісні елементи, які суперечили раціоналістичним поглядам щодо довершеної і нібито впорядкованої будови людського світу, піддавалися нищівній критиці. Більше того, навіть окремі епізоди минувшини розглядалися здебільшого в контексті менторського і дуалістичного (негативного чи позитивного!) значення у загальній історичній канві, підпорядкованій моралізаторським та виховним цілям. За таких настанов істориків відводилася роль своєрідного провідника, котрий торував/освітлював людським Ratio шлях у невідомих землях та епохах, і, заразом, був учителем-порадником, який зупинявся зі специфічними екскурсами на повчальних фактах, подіях, особистостях, гідних уваги, та ігнорував/відкидав багатоманітну і таку «надокучливу» архаїку. Універсальність розглядалась як найважливіша

² Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX в. / Пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитонова. – Екатеринбург, 2002. – С.84.

³ Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер. с нем. В.А.Брун-Цеховой. – Москва, 2004. – С.143.

та навіть єдина мета всіх історичних студій⁴. Таким, у найголовніших і найзагальніших рисах, вимальовується інтелектуальне й культурне підсоння європейського історієписання кінця XVIII – початку XIX ст.

Отож великий текст просвітницької доби був зорієнтований на універсалистське охоплення й представлення світу минувшини, котре, мабуть, найповніше репрезентувала німецька історіографія. Не випадково один з її чільних adeptів, автор дев'ятитомної «Загальної історії» («Allgemeine Geschichte», 1813–1827 pp.), котра вважалася однією з найпопулярніших у першій половині XIX ст. – К.В. фон Роттек – доволі промовисто означив тодішні інтелектуальні настрої: «Походження як давніх, так і нових народів, їх споріднення, переселення, колишні житла, їх установи, релігія, мистецтва й науки, уклад життя і звичаї, ремесла й торгівля, мореплавство та колонії, – *загалом усе було досліджено, пізнано й пояснено*. Будь-яке окреме мистецтво, наука або релігія, усякий клас громадянського суспільства, кожна його установа, навіть хвороби, мода та різноманітні інші життєві явища – знайшли істориків серед німців. *Жоден куточок на земній поверхні, жоден момент минулого, жодна історична особа чи подія не залишилася чужою для їхніх невтомних студій* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – О.Я.)»⁵.

Зрештою раціонально-просвітницький проект спричинився до появи цілої низки великих наративів з обсягу всесвітньої, європейської минувшини, а також історії окремих держав і народів. На маргінесі таких великих оповідей було представлено й українську тематику. Зокрема, варто згадати двотомну німецькомовну історію України («Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772», Відень, 1792 р.), котру написав австрійський історик Й.Х. фон Енгель. Друге видання цієї праці побачило світ у книзі під назвою «Історія України та українських козаків» («Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken», Галле, 1796 р.)⁶, яка стала 48-м томом із серії видань, присвячених всесвітній історії («Fortsetzung der Allgemeinen Welthistorie durch Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt») ⁷.

Зауважимо, що Й.Х. фон Енгель належав до кола найвідоміших учнів славнозвісного німецького вченого, професора Геттінгенського університету, почесного члена Санкт-Петербурзької академії наук А.Л.Шлецера. На думку Б.Крупницького, Й.Х. фон Енгель «був *раціоналіст не тільки світоглядний, але й майстер раціоналістичної історичної методи*»⁸. У широкому сенсі його зацікавлення українською минувшиною вмотивовувалося міркуваннями про корисність її студювання як важливої ланки всесвітньої історії, котра справила значний вплив на минуле Польщі, Швеції, Трансильванії. До того ж українські

⁴ Средний-Камашев И. Взгляд на Историю, как на науку // Вестник Европы. – 1827. – №4. – С.257.

⁵ Цит. за: Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. – Х., 1861. – С.1–2.

⁶ Укр. переклад див.: Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків // Схід – Захід: історико-культурологічний зб. – Х., 1998. – Вип.1. – С.247–257; 1999. – Вип.2. – С.300–310; 2001. – Вип.3. – С.229–250; 2002. – Вип.5. – С.259–268; Х.; К., 2004. – Вип.6. – С.215–228; Х., 2008. – Вип.9/10. – С.135–176.

⁷ Doroschenko D. Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen. – München, 1994. – S.73.

⁸ Крупницький Б. «Історія України й українських козаків» Й.-Х.Енгеля та «Історія Русів» // Україна (Париж). – 1950. – №3. – С.162.

землі стали частиною великої імперії Романових, яка помітно розширилася протягом другої половини XVIII ст., себто представляла поважну складову тодішнього європейського устрою. Водночас австрійський дослідник послуговувався традиційною програмою актуалізації минувшини, котра була властива пізньопросвітницькому історієписанню. Згадаємо, наприклад, відоме пророцтво Й.Г.Гердера, який віщував українцям історичну долю «нової Греції»⁹. Відтак Й.Х. фон Енгель апелював до схожих повчальних звершень провідників «козацького народу», котрі вважав співмірними з античними взірцями – діяннями стародавніх греків та римлян¹⁰.

Студія Й.Х. фон Енгеля справила помітний вплив на вчених, які опрацьовували українську минувшину. Скажімо, Д.Бантиш-Каменський уважав, що «Енгель сказав більше про Малоросію, ніж *Літописи, видані Туманським та Рубаном* (курсив Д.Бантиша-Каменського – О.Я.)»¹¹. Більше того, загальна назва видання 1796 р., в якому було опубліковано працю Й.Х. фон Енгеля, перегукується з багатотомною (за проектом у п'яти томах, проте подана до цензури 1839 р. лише у трьох)¹² студією «Історія України й козаків» («История Украины и казаков») О.Мартоса – невдачливого конкурента Д.Бантиша-Каменського, який змагався з ним за право стати першим «малоросійським історіографом»¹³. Ця «велика історія» України дійшла до нашого часу лише у вигляді окремих фрагментів¹⁴.

Та найголовніше те, що перші десятиліття XIX ст. минають під знаком усвідомлення специфічної ролі наративу, як новітнього способу організації культурного простору Модерну у середовищі малоросійського дворянства – нащадків відомих козацько-старшинських родів часів Гетьманщини. Імовірно, такі устремління малоросійської аристократії, що зазнала потужної російської акультурації, певною мірою стимулювала поява в 1818 р. перших восьми томів відомої студії М.Карамзіна «Історія держави Російської» («История государства Российского», на титулі: Санкт-Петербург, 1816, т.1–3; 1817, т.4–8). Відтак перші спроби представити українську минувшину в межах пізньопросвітницького проекту виглядали як своєрідне доповнення чи специфікація великого російського наративу відповідно до місцевих культурницьких та інтелектуальних потуг.

Такою, приміром, була багатотомна «Історія Малої Росії» («История Малой России») Д.Бантиша-Каменського (два видання – 1822 р. та розширене й перероблене 1830 р.), котра постала в оточенні малоросійського військового

⁹ Гердер Й.Г. Из праці «Мій подорожній журнал» // Мислителі німецького Романтизму / Упор. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Івано-Франківськ, 2003. – С.39.

¹⁰ Doroshenko D. Die Ukraine und Deutschland... – S.70–71.

¹¹ Бантиш-Каменский Д. История Малой России / 2-е изд. – Москва, 1830. – Ч.1. – С.XVI (прим.*).

¹² Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олексі Мартоса // За століт: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. – Х.; К., 1930. – Кн.6 – С.12.

¹³ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С.110–115.

¹⁴ Мартос А. Отрывок из истории Малороссии. Т.3. Гл.5. 1652–1653 // Северный архив. – 1823. – №6. – С.461–479; Его же. Отрывок из Истории Малороссии. Т.3. Гл.13. 1653 и 1654 годы; Т.3. Гл.14. 1654 год // Сын Отечества. – 1823. – Ч.84. – №12. – С.214–223; №13. – С.243–252.

генерал-губернатора князя М.Рєпніна-Волконського. Звісно, цей багатотомник хибував одноманітністю представлення української минувшини на тлі суцільного домінування російської історії. Недаремно публікація другого видання праці спричинила низку дошкульних інвектив М.Полевого – автора «Історії російського народу» («Истории русского народа», 6 томів, 1829–1833 pp.). Останній навіть саркастично зауважив, що в тексті Д.Бантши-Каменського Малоросія нагадує одну з великоросійських губерній¹⁵. Утім, попри архаїчність концептуальних засад, цей багатотомник протягом майже всього дев'ятнадцятого століття посідав поважне місце базової книги, зі студіювання якої розпочинали своє знайомство з національною минувшиною більшість майбутніх українських істориків (М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, О.Лазаревський та ін.)¹⁶.

Здавалося б, дослідницькі устремління, виплекані добою Просвітництва, призведуть до появи низки (або принаймні кількох) наративів з української минувшини у вигляді доповнень, уточнень чи специфікацій на полі, власне, російської історії. Тим паче, що культурні запити та претензії вищих станів Малоросії визначили загальний вектор цього руху, а інтелектуальне підґрунтя пізньопросвітницького історієписання продукувало чимало зразків для конструювання наративів. Проте цього так і не сталося. «Синтези» (великі тексти) з обсягу української історії залишилися у вигляді проєктів, незавершених чи неопублікованих рукописів тощо. Тільки запізніла «Історія Малоросії» («История Малороссии», 5 томів, 1842–1843 pp.) М.Маркевича, яка в інтелектуальному та культурному сенсі була перехідною студією між пізньопросвітницьким раціоналізмом та романтизмом, нагадувала про потужну хвилю устремлінь перших десятиліть ХІХ ст. Що ж стало тим нездоланим бар'єром для тогочасних прагнень українських інтелектуалів? Чому так і не з'явилися інші малоросійські наративи з обсягу пізньопросвітницького проєкту?

Наявні пояснення та тлумачення (домінація російського культурного простору, цензурні обмеження, недостатній фаховий рівень авторів, зростання компонентів імперської лояльності у самосвідомості місцевої аристократії тощо) задовольняють тільки почасти. Натомість більш суттєві причини були пов'язані з трансформацією засадничих вимірів тодішнього культурного поля, які розгорталися зі становленням нового публічного простору доби романтизму.

Ферменти цієї культурної епохи визрівали й, урешті-решт, проступили у соціогуманітаристиці ще за часів Просвітництва. Приміром, зростаючий скептицизм щодо уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму побутував ще у середовищі мислителів пізньопросвітницького раціоналізму – Й.Г.Гердера, Ж.-Ж.Руссо та інших тогочасних інтелектуалів, у текстах яких простежуються преромантичні мотиви. Проте критичною точкою

¹⁵ Н.П. [Полевой Н.] Малороссия: Её обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России / 2-е изд., Москва, 1830, ч.1–3 // Московский телеграф. – 1830. – №18. – С.247–248.

¹⁶ Костомаров Н.И. Автобиография // Его же. Автобиография: Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю.Пинчука. – К., 1992. – С.103; Автобиографичні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т.43. – №9. – С.406–407; Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // Киевская старина. – 1902. – №6. – С.481; Автобіографічна замітка М.П.Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М.Павлик. – Л., 1896. – С.338.

таких культурницьких та інтелектуальних устремлінь стала післянаполеонівська доба європейської історії. Саме тоді відбувається перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму на своєрідність і множинність культурно-національних укладів життя, з апології незмінності, одноманітності побутування історичної людини на акцентування конфлікту «природного стану» з цивілізацією, поширюються ліберальні ідеали автономії особистості та середовища її побутування.

Зрештою іманентний ефект руху і суцільної домінації індивідуальності й самобутності, властиві романтичному історієписанню, висувають на перший план ідею історизму, яка, попри різноманітні морально-етичні, релігійно-містичні, національно-регіональні та інші мотиви, набула тотального поширення і фактично визначила інтелектуальну спрямованість романтичного історієписання. Відтак романтичні тлумачення історичного світу ширилися під знаком моральності й добра, краси та естетизму, фольклористичних, етнографічних і літературно-художніх студій з обсягу народного/національного буття.

Хвиля романтизму сягнула імперії Романових, зокрема українських земель, тоді, коли на Заході такі настрої й устремління поступово згасали та завмирили¹⁷. Натомість на українських теренах доба романтизму в тому чи іншому вигляді побутувала впродовж майже всього дев'ятнадцятого століття, зокрема співіснувала, перехресчувалася та змагалася з іншими культурними епохами – Просвітництвом і позитивізмом. Не випадково в історичному письмі, скажімо, В.Антоновича споглядаємо досить строкате, інколи незвичайне сполучення елементів позитивізму, романтизму та навіть пізньопросвітницького раціоналізму!

Доба романтизму впровадила до соціогуманітаристики, зокрема до історієписання, масового, колективного героя – народ/націю з множинністю, ірраціональністю й містичністю способів дії та неосяжним розмаїттям форм її виявів. Відтак історична подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Натомість постають уявлення про дискретність і фрагментарність світу історії, котрі визначаються ірраціональними закладами – волею божественного Провидіння чи народним духом. Кардинально змінюється й призначення історика, котрий відтепер не прагне досягнути минуле в річищі всесильного Ratio та надати освіченій публіці відповідні моралізаторські взірці, а відіграє роль специфічного посередника-віщуна між минулим і сучасним, сакральним і буденним, зокрема намагається інтуїтивно проникнути до історичного світу та представити його неповторний просторово-хронологічний колорит, психологічну напругу, емоційні почування й героїчні звершення. За афористичним означенням одного з найвідоміших adeptів німецького романтизму філософа Ф.Шлегеля, «історик є *пророком, зверненим назад*»¹⁸.

Романтичні віяння спричинилися і до іншого погляду на Малоросію та її минуле, принаймні частини нової генерації російських інтелектуалів. Наприклад, один із прихильників західноєвропейського романтизму, вищезгаданий

¹⁷ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // *Його ж.* Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.1: Нариси з історії філософії на Україні: Філософія Григорія С.Сковороди. – С.105.

¹⁸ Шлегель Ф. Фрагменти // *Его же.* Эстетика: Философия: Критика: В 2 т. / Вступ. ст. и пер. с нем. Ю.Н.Попова; прим. А.В.Михайлова, Ю.Н.Попова. – Москва, 1983. – Т.1. – С.293.

М.Полевой, із неприхованим подивом констатував, що українська минувшина це – не російська («не русская»), а чужа історія! Зокрема, він звернув увагу на протиставлення козаки/москалі, яке побутувало в Малоросії і свідчило, що місце-ве населення ставилося до росіян як до чужинців¹⁹. Більше того, у петербурзьких і московських літературних салонах, гуртках 1820–1840-х рр. існувала своєрідна, щоправда дещо поверхова, мода стосовно Малоросії, особливо на ниві етнографії та фольклору. Відтак ідея «великих» праць із малоросійської історії поступається думці про фрагментарне представлення української минувшини, позаяк вона не тільки відповідала самому духу доби романтизму, а й почасти задовольняла соціокультурні вимоги освіченої публіки, дозволяла гнучко пристосуватися до канону російського гравд-нарративу. Тим паче, що фрагмент та його мікроісторичний сюжет є незавершеним, синкретичним і, водночас, аморфним за своєю стильовою, жанровою та культурною природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою продукує багатоголосся й різні смислові шари, себто закладає потенційну «програму руйнації» щодо великого і домінуючого тексту, у даному випадку – великого російського нарративу.

Недаремно у другій половині 1820–1840-х рр. українське романтичне історієписання було репрезентоване значною кількістю дрібних розвідок, заміток, рецензій, бібліографічних нотаток, публікацій окремих етнографічних та фольклористичних матеріалів тощо. У широкому сенсі культурна епоха романтизму актуалізувала своєрідну «мовну програму» та низку дослідницьких практик, скерованих на виявлення мистецько-естетичних, духовно-етичних, комунікативних, етносоціальних й інших властивостей мови, які розглядалися як прояви самобутнього народного/національного духу, котрі історик мав декодувати, осягнути й представити широкому загалу.

Зрештою протягом 1820–1840-х рр. проект «винайдення України» та його легітимацію, якщо послуговатися термінологією модерністів чи конструктивістів, було запущено, принаймні розпочався процес його переходу із латентної фази до спроб окреслити культурний простір Малоросії як певної історичної цілості в ретроспективному сенсі. Перехід від фрагментарних текстів, дрібних тем та сюжетів до створення досить великої зв'язаної оповіді з української минувшини відбувався доволі швидко. Зокрема, уже протягом 1840-х рр. кирило-мефодіївські братчики М.Костомаров, П.Куліш та інші розробляли солідні авторські проекти з написання української історії різного ступеня готовності. Вірогідно, розгром товариства й арешти його учасників у 1847 р. віддалили ці метаморфози в українському історієписанні на 10–15 років. Однак уже у 1860-х рр. спостерігаємо тріумфальне поширення монографій М.Костомарова, творів П.Куліша в російському інтелектуальному просторі, зокрема у Санкт-Петербурзі.

Зазначимо, що навіть у класичному огляді англійського історика Дж.-П.Гуча з історіографії ХІХ ст. відзначається величезна популярність студій М.Костомарова²⁰. Цей сплеск праць з української історії у другій половині ХІХ ст. різко контрастував навіть із ситуацією на початку 1850-х рр., коли, за свідченням

¹⁹ Н.П. [Полевой Н.] Малороссия: Её обитатели и история. – 1830. – №17. – С.77.

²⁰ Gooch G.-P. History and Historians in the Nineteenth Century. – London; New York; Bombay; Calcutta, 1913. – P.451.

В.Антоновича, «джерела українофільства» ледь-ледь нараховували десяток позицій²¹. Водночас доба романтизму спричинилася до поступового розгортання, точніше сепарації, проекту «винайдення України», котрий поступово вивільняється з загальноросійських пут та панславистських настроїв.

Наприклад, мимовільну констатацію психологічної та історичної самотності українського народу віднаходимо вже в робочих нотатках М.Максимовича, яка ледве не перетворюється на апологію чужорідності України щодо Великої Росії. Цей учений-природознавець і, заразом, дослідник-гуманітарій упритул наблизився до думки про відмінність українського історичного буття стосовно російської минувшини, але все ж обстоював ідею єдності православного російського («русского») світу²². Відтак М.Максимович не генералізував свої спостереження до вододілу, за яким постають формули «дві російські («русские») народності» (М.Костомаров, 1861 р.) чи «три національні типи» (В.Антонович, 1888 р.). Натомість для М.Костомарова з огляду на його подвійну лояльність щодо Малоросії/України та Росії/Російської імперії, яка, зокрема, виявилася у відомій тезі про історичну місію Б.Хмельницького з'єднати «дві Русі», такий поворот до ідеї роздвоєності («дві народності», хоч і «російські») є показовим.

Ба більше, якщо проаналізувати тексти М.Костомарова в термінах Ж.-Ф.Ліотара, то фактично у його монографіях віднаходимо всі технологічні складові, які зазвичай пов'язують із легітимаційною функцією великого наративу: відправника – українських інтелектуалів-романтиків, героя – український народ та його призначення й адресата – нову пореформену українофільську інтелігенцію. Звісно, постає питання щодо ступеня рефлексованості поглядів і світосприйняття М.Костомарова. Утім, очевидно, що його тексти не тільки підвели українське історієписання до конструювання великого національного наративу, а практично стали одним з етапів цього творення, зокрема відіграли роль своєрідного прологу до «Історії України-Руси» М.Грушевського.

За іронією долі, інтелектуальний тріумф романтика М.Костомарова, який припав на 1860-ті рр., збігся з поширенням в імперії Романових нової культурної епохи – позитивізму. В інтелектуальному плані ця доба тяжіла до Просвітництва з його природно-правовими та механістичними канонами. Недаремно німецький соціолог К.Маннгейм уважав, що «раціоналізм позитивістів є *прямим продовженням класичного раціоналізму*, котрий був доменом французького духу»²³. Відтак взірці мислення, запозичені з природничих наук, спричинилися до стильової формації позитивізму. На думку М.Драгоманова, який сформувався як інтелектуал саме в добу позитивізму, «устремління *підняти історію до ступеня позитивної, точної науки* стало одним із домінуючих мотивів нинішнього часу»²⁴. Такі настанови визначили інтелектуальне обличчя

²¹ Автобіографічні записки Володимира Антоновича... – С.406–407.

²² Максимович М. Психологическое воззрение: Историческая жизнь [автограф, робочі записи 1830–1840-х рр. про психологічні відмінності та історичне побутування росіян і українців] // Ін-т рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.32. – Спр.393. – Арк.1–12.

²³ Мангейм К. Очерки социологии знания: Проблема поколений – созидательность – экономические амбиции / Отв. ред. Е.Я.Скворцов; пер с англ. Е.Я.Додин. – Москва, 2000. – С.10.

²⁴ Драгоманов М.П. Древний Восток: Лекции по древней истории [автограф 1869 р.] // ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.44068. – Арк.1 зв.

другої половини ХІХ ст., періоду, що його філософ-неокантіанець В.Віндельбанд назвав «реалістичним та емпіричним віком»²⁵.

Доба позитивізму привнесла на обшири соціогуманітаристики «непорушну віру» в інтелект та передбачення майбуття, котрі пов'язувалися з концептом «невпинного» поступу як секуляризованого замітника ідеї «вічного Бога». Загалом тогочасна віра у прогрес відображала той дух агностицизму й атеїзму, який перетворився на світський ерзац сакральних почувань. Вислідом цих настрів стала натуралістична програма пізнання, у межах якої суспільство розглядалося як частина світу природи, а соціальне буття – як різновид природного життя. Відтак нещодавно популярні метафізичні доктрини було відкинуто, принаймні відсунуто на другий план. Натомість тогочасні адепти позитивізму вважали, що пізнання законів природи, які наука вже відкрила чи зробить це незабаром, стане універсальною відмичкою до таємниць та загадок суспільства. Скажімо, відомий англійський історик-позитивіст Г.Т.Бокль стверджував, що між *«людськими діями та законами фізичними має бути близька схожість»*²⁶. Деякі прибічники позитивізму навіть ототожнювали суспільство з «соціальною природою».

Надмірність таких пропозицій позитивізму у царині соціогуманітаристики, мабуть, найкраще простежується в ідеї детермінізму. Тим паче, що з ним пов'язувався «науковий» статус історії. Утім, практичне втілення ідеї потребувало створення відповідної системи координат, себто впровадження таких установчих концептів, які б задавали певний вектор руху у світі історії. Так народилася славнозвісна позитивістська «теорія факторів», яка мала величезну кількість варіацій на полі того чи іншого національного історієписання. Евристична спрямованість цих побудов зазвичай зводилася до пошуку певного кількісного та якісного сполучення провідних чинників, яке, кінець-кінцем, обумовлює/спрямовує перебіг історичного буття. Згодом таке багатовекторне трактування історичного процесу, відоме як факторний підхід, уже спиралося не стільки на географічні й природничі чинники, скільки на розмаїті комбінації політичних, соціальних, економічних, релігійних, психологічних, антропологічних, расових, культурних та інших рушіїв. Завдяки такому суттєвому розширенню діапазону факторів, ідея детермінізму поступово трансформувалася в більш чи менш жорсткі версії каузальності та впорядкованості світу історії, представлені в низці позитивістських візій.

Окрім того, позитивістські претензії щодо науковості історії привнесли до дослідницьких практик ученого-гуманітарія сцієнтизм, себто повсюдну орієнтацію на точне, перевірене й апробоване знання. Видається, що саме сцієнтизм виявився тим аксіологічним орієнтиром і наріжним каменем, який тривалий час дозволяв зберігати стильову природу як «першого», так і модернізованого – «критичного» позитивізму початку ХХ ст., незважаючи на його численні інтелектуальні мутації, стильові включення, культурницькі трансформації тощо. Метафорично кажучи, сцієнтизм став тією «великою парасолькою», під якою від

²⁵ Виндельбанд В. Философия в немецкой духовной жизни // *Его же*. Избранное: Дух и история / Пер. с нем. – Москва, 1995. – С.339.

²⁶ Бокль Г. Способы изучения истории // *Отечественные записки*. – 1861. – Т.134. – №2. – С.396.

інтелектуальних потрясінь й епістемологічних новацій тривалий час переходилися досить різні вчені-гумантарії, котрі вибірково поділяли/сприймали/засвоювали/модернізували вимоги та фахові стандарти доби позитивізму.

Зауважимо, що в інструментарії історика сциєнтичні настанови побутували як ідея об'єктивної чи «документальної» візії минувшини, що ґрунтувалася на міцній і довершеній фактографічній основі. Відтак у дослідницьких практиках чільне місце відводилося опрацюванню й систематизації розлогої джерельної бази, здобутої з «перших рук», тобто віднайдені у процесі архівної евристики. В ідеалі кожна авторська теза чи міркування мали спиратися на відповідне джерело. На відміну від ученого-романтика, який повністю занурювався в неповторний колорит місця та часу, прагнув інтуїтивним способом проникнути до інформативного потенціалу джерел, дослідник-позитивіст займав щодо них показне й безстороннє становище спостерігача, котрий фіксує, аналізує, розглядає та репрезентує всі наявні свідчення. Натомість менша частина adeptів позитивістського історієписання прагнула розробити й досягнути закони суспільного розвитку, хоч досить часто «відкриття» їх узагалі покладали/перекладали на соціологію, тобто виносили поза межі фахової компетенції історика.

Утім, суцільне впровадження позитивістських настанов до дослідницьких практик суттєво вихолощувало та обмежувало фаховий інструментарій історика. Передусім ідеться про інтерпретацію самотутніх, одиничних фактів, витлумачення культурних явищ і процесів, урешті-решт нелінійну концептуалізацію минувшини, поза межами детерміністських схем чи жорсткої каузальності. Відтак історики часто-густо були змушені долати стильові крайнощі позитивізму як за рахунок самообмеження дослідницьких практик цариною фактографії, так і шляхом залучення інших культурних та інтелектуальних компонентів.

Так чи інакше, саме культурні епохи романтизму та позитивізму спричинилися до формування відомих образів «довгого» дев'ятнадцятого століття, які зазвичай асоціюються з метафорами «вік історії» та «вік націй». Зокрема, М.Грушевський ототожнював це сторіччя з *«національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуванним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетворенням цілого світа в арену європейської культури й науки»*²⁷. Зрештою на європейській мапі впродовж означеного терміну не тільки усталилися політичні обриси націй і національних держав, а й ініціювалася легітимізація їхнього буття в історичному часі та просторі, себто актуалізувалися проекти «винайдення» чи конструювання націй. Ба більше, ідея нації, за висловом британського історика Е.Гобсбаума, стала «ною релігією» тодішніх держав²⁸. Недаремно харківський учений М.Петров, перераховуючи вимоги до історичного письма, які склалися на початку 1860-х рр., зазначав, що «історик має бути національним»²⁹, хоч і висловив низку застережень щодо апології такого чи подібного патріотизму в дослідницьких практиках.

²⁷ Грушевський М. На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т.13. – №2. – С.77.

²⁸ Хобсбаум Е. Век Империи: 1875–1914 / Пер. с англ. Е.С.Юрченко, В.П.Белоножко; науч. ред. А.А.Егоров. – Ростов-на-Дону, 1999. – С.219.

²⁹ Петров М. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции... – С.62.

Із цієї перспективи легітимізаційна програма, накинута історієписанню, спричинилася до виникнення нового інтелектуального й культурного продукту – великої оповіді або тексту в контексті есенціального, націєцентричного чи нормативного прочитання минувшини на кшталт своєрідної «біографії нації», яке у другій половині ХХ ст. ретроспективно нарекли національним ґранд-нарративом. Відтак народилася низка великих наративів – національних історій як «державних», так і «недержавних» націй. Згадаємо, приміром, багатотомні історії Німеччини Г.Людена (12 томів, 1825–1845 pp.), Л. фон Ранке (6 томів, 1839–1847 pp.), К.Лампрехта (12 + 2 додаткових томи, 1891–1909 pp.); Франції – Ж.Сісмонді (31 том, 1821–1844 pp.), Ж.Мішле (17 томів, 1833–1867 pp.) та А.Мартена (16 + 6 томів, 1833–1883 pp.); Фландрії – барона К. де Леттенгове (6 томів, 1846–1850 pp.); Англії – Т.Маколея (5 томів, 1848–1861 pp.), Дж.Ґріна (4 + 2 томи, 1877–1883 pp.); Сполучених Штатів – Дж.Банкрофта (10 томів, 1834–1874 pp.); Чехії – Ф.Палацького (5 томів, 1836–1867 pp.); Румунії – Н.Йорґа (10 томів, 1936–1939 pp.); Росії – С.Соловйова (29 томів, 1851–1879) і В.Ключевського (5 томів, 1904–1922 pp.) та ін. Ці великі тексти привертали увагу багатьох українських інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст. Студії Т.Маколея перекладав російською мовою П.Куліш³⁰. Багатотомники Ж.Мішле й А.Мартена вивчав М.Драгоманов, зокрема називав їх «великими зводами історії Франції»³¹. На такій хвилі національних ґранд-нарративів постала й знаменита конструкція «Історії України-Руси» (10 томів, 1898–1936 pp.) М.Грушевського, яку Д.Багалій розглядав поряд з «аналогічними історіями інших народів»³².

Великі наративи з обсягу національних історій зазвичай спиралися на кано́ни знакових культурних епох ХІХ ст. – романтизму та позитивізму. Мотиваційна канва таких великих оповідей, звісно, не була однорідною, хоч здебільшого містила той чи інший евристичний запит до минувшини в контексті творення певного народу/нації або національної держави. Скажімо, у версії Ж.Мішле це питання формулювалося в такому вигляді: як Франція утворила Францію?³³

Проте евристична настанова М.Грушевського до української минувшини представлена в дещо іншому сенсі, зокрема зорієнтована на конструювання національної історії як певної цілісності, що виказує тогочасне становище українців як нації. Відтак у «Вступних замітках» до третього видання першого тому (1913 р.) М.Грушевський навіть пророкує, що «не мине ще повних десяти літ, а *конструкція української історії як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося (і тепер здається людям, які не мали нагоди над сим задуматися) оте вклеювання українських епізодів в традиційну схему «государства Россійского»*»³⁴.

³⁰ [Куліш П.О.] Жизнь Куліша // *Куліш П.* Твори: У 2 т. / Упор., прим. і вступ. ст. Є.Нахліка. – К., 1994. – Т.1. – С.262.

³¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // *Його жс.* Вибране / Упор. Р.С.Мішук; прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К., 1991. – С.524.

³² Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної // *Його жс.* Вибрані праці: У 6 т. / Упор., вступ. ст. і ком. В.В.Кравченка. – Х., 2001. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С.569.

³³ Мішле. Історія Франції: Як Мішле написав свою книгу (Уривки з передмови 1869 р.) // *Класики історичної науки / Ред., передм. та прим. Г.Рохкіна.* – [Х.], 1929. – С.126.

³⁴ Грушевський М. Вступні замітки // *Його жс.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т.1: До початку ХІ віка. – С.4.

Вочевидь, концептуальні засади багатотомника М.Грушевського здебільшого пов'язані з культурними епохами кінця XVIII–XIX ст. – позитивізмом і, меншою мірою, Просвітництвом та романтизмом. Проте ідея апології національного відродження є одним із наріжних концептів в його історичному письмі. Приміром, М.Кордуба – яскравий представник кола найвідоміших учнів М.Грушевського – розглядав «Історію України-Руси» з перспективи «українського рісорджіменту», себто національного відродження³⁵. На думку О.Оглоблина, «саме історія цього відродження становить у концепції Грушевського основний зміст української історії XIX–XX ст.»³⁶. Водночас він обстоював твердження, що «Грушевський великою мірою зв'язаний був з українською громадською думкою другої половини XIX ст.»³⁷. Власне, тісна пов'язаність М.Грушевського з традиціями української історичної та суспільно-політичної думки XIX ст. значною мірою визначала конструкцію його великого тексту.

Зрештою на виразний зв'язок багатотомника з проектом українського національного відродження однозначно вказав і сам автор «Історії України-Руси» в передмові до першого видання першого тому (1898 р.). «Мені мило, – писав М.Грушевський, – що вихід сеї книги припадає на століття нашого відродження; нехай вона буде йому привітом!»³⁸. Таке декларування призначення великого наративу в контексті столітнього ювілею публікації перших трьох частин поеми І.Котляревського «Енеїда» (1798 р.), із котрою пов'язують початок нової української літератури й, водночас, вважають її прологом до українського національного відродження XIX ст., видається показовим і навіть ключовим моментом. Та найкраще авторські інтенції, мабуть, передає сам історик в одній із публіцистичних розвідок: «У нас – розсипана етнографічна маса, слабкі, майже призабуті історичні спомини, і тільки на західним галицьким закрайчику (окраїні – О.Я.) – початки нового національного життя. В руках нашого покоління – національне відродження нашого народу, або – новий період національної деморалізації, зневіри і повної летаргії, з котрого нарід може й не прокинутися»³⁹.

Зауважимо, що М.Грушевський майже одразу після публікації кількох томів «Історії України-Руси» планував видати її однією зі світових мов, себто представити цю велику історичну оповідь як національний проект. Зокрема, у листі до Ф.Вовка від 8 вересня 1902 р. він розмірковував про можливість німецького перекладу, позаяк уважав, що такий захід «спричиниться до популяризації нашої національної ідеї»⁴⁰. Цей задум було реалізовано лише почасти – у вигляді

³⁵ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (З нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Т.91. – №12. – С.350.

³⁶ Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX–XX ст. (до 1917 р.). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1973. – С.3.

³⁷ Оглоблин О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу ФПО [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окріт., тираж 37 прим.] // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.43.

³⁸ Грушевський М. Передмова до першого видання // Його ж. Історія України-Руси. – Т.1. – С.VIII.

³⁹ Грушевський М. По виборах // Його ж. Наша політика. – Л., 1911. – С.117.

⁴⁰ Листування Михайла Грушевського [з М.Біляшівським, Ф.Вовком, В.Дорошенком та В.Липинським] / Ред. Л.Винар; упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич. – К.; Нью-Йорк, 2001. – С.167.

видання німецького перекладу першого тому «Історії України-Руси»⁴¹. Варто відзначити і спробу М.Грушевського підготувати й опублікувати російськомовну версію свого великого тексту, принаймні у вигляді серії витягів, які б мали репрезентувати українську історію, спершу доби Київської Русі⁴², згодом – інших періодів. З обсягу цього проекту, крім згаданого тому, котрий відповідав чотирьом розділам першого тому другого українського видання (1904 р.) «Історії України-Руси», побачило світ ще два томи, присвячені козацькій минувшині⁴³. Проте велика оповідь М.Грушевського спричинилася й до написання кількох авторських курсів із національної історії, призначених для широкого загалу, зокрема «Нарис історії українського народу» («Очерк истории украинского народа», 1904 р.), «Ілюстрована історія України» (1911 р.), «Історія українського народу» («История украинского народа», 1914 р.) та ін.

Урешті-решт слід зупинитися й на особистості автора «Історії України-Руси», позаяк проект великого наративу апіорі потребує від ученого надзвичайного, подиву гідного дослідницького максималізму, величезного напруження та фантастичної працездатності, себто стійкого балансу високих інтелектуальних, психологічних, етичних рис. Тим більше, що «тягар» великого тексту вимагав справді-таки жертвовної, практично месіанської посвяти протягом усього свідомого життя! Б.Крупницький уважав, що такий підмуток у творчому профілі М.Грушевського був вислідом своєрідного сполучення релігійності з раціоналізмом, авторитарності з напрочуд сильним інтелектом⁴⁴. Сучасні дослідники наголошують на етико-релігійному аскетизмі М.Грушевського як ученого⁴⁵. Вочевидь, значну роль у формуванні історика як особистості й інтелектуала відіграла сімейна традиція, сперта на священницький пістет до пам'яті предків та середовища їхнього буття⁴⁶, в якій, очевидно, і варто шукати витоки такої незвичайної самопосягати. Скажімо, М.Грушевський згадував свого батька як *«тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи»* – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої⁴⁷. Безперечно, ці риси сповна успадкував і творець «Історії України-Руси».

Проте автор великого тексту мав ще одну важливу інтелектуальну й культурну ознаку – енциклопедичний спосіб засвоєння й організації наукових знань, передусім нестримний потяг до універсалізму. Недаремно з-поміж кількох тисяч

⁴¹ Hruševskij M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes / Autorisierte Übersetzung aus der zweiten ukrainischen Ausgabe. – Leipzig, 1906. – Bd.1: Urgeschichte des Landes und des Volkes. Anfänge des Kijever Staates. – VIII, 754 s.

⁴² Грушевський М. Киевская Русь / Извлечение из 2-го укр. изд. – Санкт-Петербург, 1911. – Т.1: Введение: Территория и население в эпоху образования государства. – С.III.

⁴³ Грушевський М. История Украинского козачества: До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 и 8 т. «Історії України-Руси». – К., 1913. – Т.1: До начала XVII в. – 408 с.; К., 1914. – Т.2: Первые десятилетия XVII в. – 476 с.

⁴⁴ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): III. Михайло Грушевський // Його ж. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст.: На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.97, 99.

⁴⁵ Зашикільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.32.

⁴⁶ Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Наук. ред. Л.Винар. – К., 2006. – 662 с.

⁴⁷ Грушевський М. Спомини / Публ. та прим. С.Білоконя; вступ. ст. Ф.Шевченка // Київ. – 1988. – №9. – С.125.

праць ученого віднаходимо не тільки славнозвісні «Історію України-Руси» та її супутницю – «Історію української літератури» (6 томів, 1923–1930 рр.), а й систематичний курс зі всесвітньої історії, капітальну соціологічну студію «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.), численні культурознавчі праці, белетристику й розлогу політичну публіцистику. Власне, в особі М.Грушевського споглядаємо цікавий профіль українського інтелектуала-енциклопедиста кінця XIX – початку XX ст., що пов'язує його зі схожими (за дивовижною універсальністю й розмахом дослідницьких, культурних, освітніх, політичних та інших практик) і, заразом, такими відмінними постатями М.Драгоманова та І.Франка. Наведені роздуми примушують замислитися щодо формування своєрідного типу інтелектуала-енциклопедиста на культурному полі тодішнього українства, котрі мимоволі асоціюються з цими особистостями.

Утім, повернімося до витоків великого тексту М.Грушевського, які сягають присмерку доби позитивізму, зокрема того часу, коли розгорталися численні ревізії дослідницьких стратегій, що спиралися на аналітично-раціональне підґрунтя, а базова стильова формація цієї культурної доби дедалі більше модернізувалася й розмивалася під тиском інтелектуальних викликів початку XX ст. Зауважимо, що автор «Історії України-Руси» як історик первісно формувався в річищі позитивістського фахового вишколу другої половини XIX ст. Не випадково в багатотомнику М.Грушевського постійно декларуються позитивістський сцієнтизм, зокрема підкреслена документальність та об'єктивність викладу. Власне, славнозвісна теза про «неперестаний скептицизм»⁴⁸, сформульована істориком ще на зорі академічної кар'єри, яскраво простежується у його великій оповіді, в якій домінують критичні й аналітичні устремління. І.Франко якось зауважив, що «психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати *“холодною прозою”*»⁴⁹.

Слід відзначити і досить несприятливі соціокультурні передумови й інтелектуальні обставини, за яких розпочалася та тривала реалізація проекту М.Грушевського: роздвоєння культурного простору на півдавстрійську та підросійську частини, зародковість інституціональної мережі національної науки, зростаюча політизація українського руху, війни та революційні лихоліття, інерційність і провінційність мислення багатьох місцевих інтелектуалів, які й досі дотримувалися подвійної малоросійської/імперської лояльності тощо. Зокрема, М.Грушевський відзначав, що ще на початку 1890-х рр. В.Антонович уважав неможливим представити українську минушину як певну цілість, оскільки вона мала надто багато прогалин⁵⁰. Тим більше, що пізнавальна ситуація на

⁴⁸ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. – Л., 1894. – С.11.

⁴⁹ *Франко І.* Причинки до Історії України-Руси. – Л., 1912. – С.56.

⁵⁰ *Грушевський М.* Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки // *Его же.* Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Санкт-Петербург, 1907. – С.162 (прим.1). Натомість Д.Багалій заперечував цю тезу М.Грушевського, зокрема згадував про конкурс, оголошений журналом «Киевская старина» у січні 1896 р. за активної участі В.Антоновича, на крапку студію з систематичної історії України (передбачався обсяг у 25 др. арк., 2 роки для її підготовки, а також 1 тис. руб. сріблом винагороди). Переможцем було визнано «Історію українського народу» («История украинского народа») О.Єфименко, котру видрукували в повному обсязі у Санкт-Петербурзі 1906 р. (див.: Объявление о конкурсе, назначаемом редакцией «Киевской старины» // *Киевская старина.* – 1896. – №1. – С.[III]; *Багалій Д.І.* Акад. М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // *Червоний шлях.* – 1927. – №1. – С.172).

обширах монархії Романових у другій половині XIX – на початку XX ст. розгорталася в руслі специфікації чи виокремлення з імперського історієписання, з одного боку, великоросійського національного дискурсу, а з іншого боку – течії, скерованої на модернізацію «всеросійської» історії, що тією чи іншою мірою претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропейської історії, зокрема української минувшини (К.Бестужев-Рюмін, Д.Іловайський, М.Устрялов та ін.)⁵¹. Відтак М.Грушевському як авторові-творцеві великого національного наративу доводилося не тільки змагатися за демонтаж «звичайної» (імперської) схеми російської історії, а й реагувати на новітні дискурсивні практики, що вибудовувалися як навколо формації модерної російської національної ідентичності (М.Любавський, П.Мілюков, С.Платонов та ін.), так і в річищі старих і нових ревізій (М.Ростовцев та ін.) «всеросійського» минулого⁵².

Та найважливішим видається те, що великий історичний наратив М.Грушевського, первісно проєктований за епістемологічними взірцями кінця XIX ст., творився у зовсім інші культурні епохи, зокрема у періоди світової війни, революційних змагань, еміграції та радянської дійсності, що висували новітні дослідницькі стратегії та відмінні мірила вартості. Це спричиняло низку інтелектуальних конфліктів, зокрема змушувало автора тією чи іншою мірою реагувати на нові виклики та пропозиції, які поставали на ниві соціогуманітаристики першої третини XX ст.

Межу XIX–XX ст. часто-густо пов'язують із модерністською хвилею естетичних настроїв, футуристичних очікувань, витонченої чуттєвості та інтелектуальних реакцій у дусі апології ефемерності буття, котрі зазвичай асоціюють із культурною епохою, відомою у західноєвропейських країнах як *fin de siècle* (із фр. «кінець століття»), а в російській варіації – Срібний вік. На відміну від попередніх епох, ця доба не мала домінуючої чи базової стильової формації, а являла собою строкату мішанину конкуруючих стилів, культурних, дослідницьких, освітніх та соціальних практик. Скажімо, сучасні дослідники згадують про еволюцію традиційних позитивістських концептів під впливом емпіріокритицизму, «культурної історії» К.Лампрехта, неокантіанства, неоромантизму, «мирне співіснування» позитивізму з марксизмом і т.п.⁵³ Видається, що до діапазону таких стильових комбінацій позитивізму доцільно долучити ще й віталізм (філософію життя) та циклічні теорії культурно-історичних типів (цивілізацій) початку XX ст., котрі постали як своєрідні ідеалістичні ревізії натуралістичної програми пізнання на теренах соціогуманітаристики.

Отож канони історієписання, сформовані попередніми культурними епохами, зазнають істотної трансформації й розмивання з психологічної, антропологічної, етнологічної, соціологічної, геополітичної, культурознавчої та інших

⁵¹ Velychenko S. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P.106–107, 134–135; *Idem*. Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's past (1772–1991) // Österreichische-Osthefte: Zeitschrift für Mittel-, Ost und Südosteuropaforschung. – Wien, 2000. – Jahrgang 42, h.3/4. – S.146–147; Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.116–117.

⁵² Плохій С. Великий переділ... – С.119–122, 157–159.

⁵³ Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). – Х., 2010. – С.179–211.

перспектив. Цю пізнавальну ситуацію зазвичай означають як кризу класичного історизму початку XX ст.⁵⁴, хоч іноді її локалізують навіть першою половиною XX ст., себто продовжують до завершення Другої світової війни⁵⁵. Загалом на полі історієписання перших десятиліть XX ст. ширяться неокантіанство і соціологізація історії, віталізм та циклічні візії минувшини, неоромантизм і різні варіації «критичного» чи модернізованого позитивізму.

Приміром, уже позитивістське історієписання виплекало соціологізацію минувшини, котра кінець-кінцем висунула на авансцену історії «масову» чи «сіру» людину. Відтак розпочався своєрідний «зсув» проблематики від вивчення буття окремих постатей і станів до студіювання масових явищ та процесів високого рівня загальності, які потребували інших дослідницьких стратегій та епістемологічних взірців. Первісні орієнтири соціологізації історії другої половини XIX ст. пов'язували з візіями славнозвісних фундаторів позитивізму Г.Спенсера та О.Конта, зокрема навіть саме поняття «соціологія» вважали витвором французького мислителя.

На ниві історієписання позитивістську соціологізацію, мабуть, найкраще було втілено в незавершеному двотомнику Г.Т.Бокля «Історія цивілізації в Англії» (1857–1861 pp.), що протягом 1860–1870-х pp. розглядався як взірцева праця. За словами одного з тодішніх публіцистів, ця славнозвісна студія в 1860-х pp. на обширах імперії Романових спричинила більший успіх її автора, ніж у самій Великобританії⁵⁶, а його ім'я постійно циркулювало на шпальтах російських газет та журналів⁵⁷. Згодом поширилися марксистські ідеї, а наприкінці XIX – на початку XX ст. помітну популярність здобула концепція Е.Дюркгайма, котрий уважав, що соціологія – це своєрідний різновид чи проекція «просторової історії». Власне, він обстоював думку, що соціологія є об'єктивною наукою, позаяк спирається на студіювання соціальних фактів, які не можна звести до комбінації певних факторів. Натомість факти мають певні самостійні прикмети, котрі справляють помітний вплив на людину. Водночас ідея каузального представлення історії, що побутувала ще на теренах позитивістської історіографії, отримала нове підґрунтя – масову або колективну свідомість, якої дошукувалися в поведінці окремих осіб та людських груп. Ця настанова Е.Дюркгайма спричинилася до студіювання різноманітних спільнот, особливо соціальних й етнічних, суспільних структур та їхніх функцій.

Така візія видавалася доволі привабливою дослідникам із сциєнтичним ідеалом науковості, зорієнтованим на всеосяжне, фактографічне представлення минувшини. Зокрема, деякі концепти соціологічної теорії Е.Дюркгайма прихильно сприймав М.Грушевський. Приміром, у міжвоєнну добу він із неприхованою симпатією прокоментував спробу учнів французького соціолога та

⁵⁴ Iggers G. The German Conception of History. – Middletown, 1968. – P.124–127; *Могильницький Б.Г.* История исторической мысли XX века: Курс лекций. – Томск, 2001. – Вып.1: Кризис историзма. – С.50–53; *Стельмах С.* Исторична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / Відп. ред. А.Слюсаренко. – К., 2005. – С.269–270.

⁵⁵ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Наук.ред. М.Г.Крикун. – Л., 2007. – С.32.

⁵⁶ *Л.Н. П.* Что требуется от историка // Русский вестник. – 1870. – Т.87. – №9. – С.356.

⁵⁷ *Шапиро А.Л.* Русская историография с древнейших времён до 1917 г.: Учеб. пособие / 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1993. – С.483.

філософа відновити його соціологічну школу, зокрема зауважив, що розробка методу була «її найсильнішою стороною, бо ся *Дюркгеймова школа була властиво єдиним огнищем соціологічної методології*»⁵⁸. Більше того, український історик уважав, що саме школа Е.Дюркгейма навчила дослідників «твердо і ясно оперувати “соціальними фактами”»⁵⁹.

Нового імпульсу соціогуманітаристиці надав неокантіанський поворот, який упровадив й актуалізував ідею апіорного пізнання, позаяк його адепти вважали, що предмет та мова науки передують тому чи іншому досвіду. Відтоді думка про те, що історики мають конструювати об'єкти дослідження у своїй уяві стала одним із наріжних каменів історієписання впродовж усього двадцятого століття. Заразом неокантіанство не тільки суттєво розхитало, а й підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістські засади, які досі вважалися надійним прихистком істориків від новітніх методологічних потрясінь. Досить гостро стало питання про «культурну вартість» історичних фактів⁶⁰, що кинуло ще один виклик класичному розумінню історизму. Проте деякі з істориків початку ХХ ст. розглядали неокантіанство як потенційну можливість для філософського обґрунтування, точніше оновлення старого чи класичного історизму⁶¹. Саме в полі таких знакових розломів старої «подієвої історії», спричинених соціологізацією та неокантіанством, розпочався перехід від традиційної до модерністської історіографії, котрий суттєво трансформував стилеві засади національних ґранд-наративів.

Утім, помітну популярність здобувають і нові ідеалістичні, ірраціональні стратегії пояснення історичного буття, котрі демонструють поворот низки гуманітаріїв до інтуїтивного способу мислення. Це було пов'язане з масштабними соціальними й економічними метаморфозами, котрі докорінно трансформували обриси модерністської культури, в яких досить виразно проступають домінуючі риси: тотальна раціоналізація і прагматизм, універсалізм та космополітизм, дегуманізація, масована соціалізація, ідеологізація і т.п. Натомість народилася й нова традиція критики культури, яку зазвичай називають ніцшеанською, а часом – неоромантичною. Ця модерністська реакція на позитивізм та натуралізм наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спричинилася до поширення потужної неоромантичної хвилі, зокрема в польській історіографії⁶², а згодом і на теренах українського історієписання. Вона відображала загальні культурні та інтелектуальні перетворення, котрі М.Грушевський назвав поворотом до ідеалізму і символіки⁶³.

⁵⁸ Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні: Наук. щорічник 1926 / За ред. К.Грушевської. – [К.], 1926. – Вип.1/2. – С.117.

⁵⁹ Грушевський М. Вступне слово // Там само. – С.ІІІ.

⁶⁰ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // ЗНТШ (Львів). – 1900. – Т.37. – С.1.

⁶¹ Франк С.Л. Очерк методологии общественных наук. – Москва, 1922. – С.25.

⁶² Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язнознавства: Міжвідомч. наук. зб. – Л., 1993. – Вип.45. – С.36–42; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.425; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ ст. – К., 2002. – С.88–89.

⁶³ Грушевський М. Всесвітня історія: Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх. – К.; [Wien], 1920. – Ч.2. – С.207.

Таким чином, на зламі XIX–XX ст. великі історичні наративи вже не тільки сполучають різноманітні стильові основи, а й постають як багатоманітні, складні, строкаті, почасти суперечливі палітри відмінних дослідницьких стратегій та конкуруючих епістемологічних взірців. Наприклад, самотутня модернізація позитивізму з культурознавчої та психологічної перспектив досить добре простежується в багатотомній історії К.Лампрехта (рубіж XIX–XX ст.). Цей великий історичний наратив вибудовано у вигляді конструкції низки епох німецького народу, які відображають взаємодію «духовних і матеріальних сил» і, заразом, узгоджують домінування економічного поступу як рушія минувшини з відповідними соціально-психологічними та культурними стадіями соціуму: символічною (докласове суспільство), типологічною (раннє середньовіччя), конвенціональною (пізнє середньовіччя), індивідуалістичною (епохи Ренесансу та Просвітництва), суб'єктивною (доба романтизму), соціально-психологічною (період промислової революції в Німеччині)⁶⁴. Загалом великий текст К.Лампрехта (автор уважав себе істориком-психологом) підпорядковано звичному позитивістському канону стадіальної концептуалізації, проте трансформовано численними сюжетами про психологічні та культурні метаморфози «німецької свідомості», хоч і з відповідним економічним і соціальним рефреном, які «увінчалися» створенням національної держави⁶⁵.

Отож, на початку XX ст. великий текст, який раніше виношувався істориками як романтичний, згодом позитивістський – критичний, сцієнтистський та начебто об'єктивістський проект «національної біографії» зазнає істотних інтелектуальних і культурних трансформацій. Та попри ці перетворення ідея сакралізації національного буття у часі та просторі, зокрема в ретроспективі, або очевидного футуристичного передбачення/пророцтва, залишається засадничою в конструкціях таких ґранд-наративів.

Інтелектуальні виклики початку XX ст. справили помітний вплив і на великий наратив М.Грушевського, передусім із перспективи його соціологізації. Приміром, у вступних нотатках до сьомого тому (1909 р.) «Історії України-Руси» автор наголошував на потребі сприймати минувшину з «погляду стороннього дослідника *історика-соціолога*»⁶⁶. О.Пріцак навіть обстоює думку, що «томи 1–6 писані *істориком-позитивістом*, а дальші томи – *соціологом-істориком*»⁶⁷. Утім, схоже, що ставлення до соціологізації історії у М.Грушевського було досить складним і вибіркоким. Передусім він не відкидав соціологічне конструювання апріорі, проте значною мірою підходив до нього в руслі позитивістського, точніше фактологічного, сцієнтизму й еволюційного розгортання світу історії. Недаремно з-поміж різноманітних варіацій соціологізації минувшини початку XX ст. (марксистської, веберіанської) М.Грушевський досить прихильно ставився лише до теорії Е.Дюркгайма, котра, мабуть, найбільше споріднена з

⁶⁴ Савельєва І.М., Полетаєв А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – Санкт-Петербург, 2006. – Т.2: Образы прошлого. – С.294.

⁶⁵ Лампрехт К. История германского народа / Пер. с нем. П.Николаева. – Москва, 1894. – Т.1, ч.1/2. – С.20.

⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.7: Козацькі часи – до року 1625. – С.VIII.

⁶⁷ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І.Бречак. – К.; Кембридж, 1991. – С.29.

класичним або першим позитивізмом, зокрема передбачає докладний фактографічний опис «горизонтального зрізу» минувшини.

Зрештою навіть у своїй відомій соціологічній студії М.Грушевський зауважував, що «готові формули, чи *непохитні закони соціального розвою – такі соціологія не дуже то й може вказати*»⁶⁸. Натомість він акцентував увагу на соціальній еволюції та її ритмах⁶⁹, урешті-решт на побутуванні «колективного, громадського чоловіка» у його фактографічному розмаїтті. Тим більше, що соціологічна школа Е.Дюркгайма приваблювала М.Грушевського й етнологічними перспективами, зокрема на ниві студіювання «первісного громадянства». Причому український історик трактував цю дослідницьку царину вельми широко, зокрема вважав, що вона обіймає преісторію «мисли і словесної творчости, обряду, морали і права», а також «техніки і пластичного мистецтва»⁷⁰. Практичне переведення таких настанов до великого тексту, тим паче з обсягу козацької доби, від якої відклалося і збереглося значно більше джерел порівняно з попередніми періодами, спричинилося до того, що М.Грушевський, за словами О.Прицака, «потопає в матеріалі»⁷¹. Зазначимо, що вищезгаданий М.Кордуба у великій (понад 100 стор.) рецензійній статті, присвяченій «козацькому циклу» томів «Історії України-Руси», характеризував М.Грушевського як чудового історика-аналітика, який звертав більшу увагу на опрацювання джерел, аніж на конструктивну довершеність багатотомника⁷².

Вочевидь, соціологізація історії не була єдиним викликом М.Грушевському як авторові «Історії України-Руси». На часі поставали й актуалізувалися інші дослідницькі пропозиції, котрі не міг оминати цей визначний український інтелектуал, зокрема культурознавчі й етнологічні перспективи, пов'язані зі студіюванням духовної та матеріальної культури народу/нації. Видається, що саме в руслі цих наукових інтенцій постав самотній субпроект великої історичної оповіді М.Грушевського – «Історії української літератури», задум якої визрівав ще на початку 1900-х рр. Загалом історію письменства вчений уявляв як «історію української красної словесності», точніше «*всякої словесної творчості*»⁷³. Таке авторське означення «історії літератури» кардинально розширювало потенційні пласти джерельного матеріалу. Відтак первісний проект великого тексту не тільки суттєво розростався, а й потребував істотної, навіть докорінної переробки самої конструкції, закладеної ще в дусі класичного універсалізму другої половини XIX ст.

⁶⁸ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Відень], 1921. – С.3.

⁶⁹ Там само. – С.4.

⁷⁰ Грушевський М. Вступне слово // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – С.ІІІ.

⁷¹ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.27.

⁷² Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung [Hruševskij M. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv – L'viv 1922. 335 s.; Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T.VIII. č.2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd.2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 224 s.; Chmel'nyččyna v Rozcviťi. Istorija Ukrajiny-Rusy. T.VIII. č.3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd.3. Teil) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv – Wien 1922. 288 s.; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd.1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.); Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd.2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S.605–1630)] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Bd.VI. – S.382–383.

⁷³ Грушевський М. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т.І. – С.44–45.

Звісно, означеними викликами й дослідницькими пропозиціями не вичерпувалися трансформації, пов'язані з творенням «Історії України-Руси», які заслуговують на пильне студювання й осягнення. Проте навіть намічені проблеми та суперечності свідчать про надзвичайну складність і масштабність завдань, що поставали перед «батьком» української історії.

Зрештою попри різноманітні оцінки М.Грушевського як політичного та культурно-громадського діяча, особливо після доби Української революції 1917–1921 рр., його велика оповідь здобула статус *«найповажнішого духового продукту останніх десятиліть на просторі всієї Руси-України»*⁷⁴. Це інтелектуальне становище автора та його великого тексту навіть визнавалося більшістю політичних опонентів. Приміром, Д.Дорошенко в листі до С.Шелухина від 17 квітня 1924 р. зазначав: «Грушевський, який би він не був несимпатичний як людина і як діяч, безперечно – видатний учений; зробив він дуже багато, і без його праць ніхто тепер, працюючи над історією України, обійтися не може, та довгий час не зможе обійтися й на далі»⁷⁵.

Таким чином, у середовищі культурного українства «Історія України-Руси» стала не тільки знаковою працею, а своєрідною основою, ба навіть відліком модерного українського історієписання, котру сприймали, заперечували повністю чи частково, доповнювали, відкидали новітні автори практично будь-яких візій або концепцій на ниві української історії.

«Травматичне», шокове сприйняття недавньої української минувшини – воєнної та революційної доби спонукало до її нового переосмислення, зрештою до переформатування самої системи світоглядних координат та епістемологічних настанов, в яких конструювалася національна історія. Відтак інтуїтивні й ірраціональні паростки в писаннях українських істориків довоєнної доби протягом 1920-х рр. трансформувалися в неоромантичну хвилю, відому здебільшого як державницький напрям. Скажімо, неоромантичні за своєю спрямованістю, але досить строкаті у стильовому сенсі (віталізм, критичний позитивізм, соціологізм, теорії циклічності й циркуляції еліт та ін.) візії української історії висунули В.Липинський та С.Томашівський. В умовах соціокультурної та інтелектуальної трансформації тогочасної соціогуманітаристики намітилося щонайменше кілька потенційних проектів великих наративів з української історії, що мали представити її в іншому освітленні.

У першій половині 1920-х рр. В.Липинський мав наміри підготувати синтетичний огляд історії України з «державницької точки зору»⁷⁶. За ініціативою О.Назарука, уряд ЗУНР протягом серпня 1920 – липня 1921 рр. навіть виплатив В.Липинському 72 000 австрійських крон для написання короткої історії України, що пізніше стало болочою точкою у взаєминах між цими двома діячами⁷⁷.

⁷⁴ Томашівський С. Нова книжка – нові часи. Рец. на кн.: Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904 // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т.29. – №1. – С.43.

⁷⁵ Дорошенко Д.І. – Шелухин С.П. [автограф листа від 17 квітня 1924 р.]. У збірці «Листи від Демченко, Денисенко, Дорошенко, Деметренко, Зеркаль, Ісаевич та інших осіб на літери Д-З-І [до С.Шелухина]» // ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп.1. – Спр.238. – Арк.64.

⁷⁶ Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Його ж. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упор. Я.Грицак. – К., 1994. – Т.2. – С.177.

⁷⁷ Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М.Дядюк; наук. ред. Я.Федорук. – Л., 2004. – С.23, 104.

Утім, задуму представити нову візію української історії В.Липинський не полишав і пізніше. Скажімо, у листі до Д.Оляничина від 27 квітня 1925 р. він зауважував: «Давно вже маю намір написати *державну історію* (курсив Д.Оляничина – О.Я.) України; як Бог дасть мені життя та здоров'я, то по закінченню своїх “Листів до братів-хліборобів”, зараз візьмуся до писання цієї державної нашої Історії. Але це річ не легка. Перш за все доводиться перероблять всю дотеперішню “соціально-культурну” схему і шукати масу бракуючих і скрізь розкиданих матеріалів. Щиро тішуся, що Вас ці питання цікавлять, що Ви, дасть Бог, будете це діло продовжувати, бо на писання такої історії вже – в викінченій формі перевищує сили не тільки одної людини, але й одного покоління»⁷⁸.

Конструкцію української минувшини у вигляді великої, 12-ти томної, історії Галичини, хоч і з залученням інших авторів, планував репрезентувати й С.Томашівський – один із найвідоміших і найталановитіших учнів галицької школи М.Грушевського і zarazом його непримиренний опонент⁷⁹.

Проте ці проекти так і залишилися на стадії планування й виношування задумів, оскільки міжвоєнна доба виявилася вкрай несприятливою для творчості та долі багатьох українських істориків й учених-гуманітаріїв. Кілька загальних курсів, написаних Д.Дорошенком⁸⁰, І.Крип'якевичем⁸¹ у «державницькому дусі» були радше спробами подати приступні компендіуми з української історії з певними аксіологічними акцентами поміж фактографічним викладом, аніж творенням нових варіацій великої національної оповіді. Більше того, українські інтелектуали 1920–1930-х рр. виявилися розділеними майже в «паралельних світах» на кілька автономних академічних середовищ, що функціонували в межах радянської України, на західноукраїнських землях та в еміграційних осередках Центральної Європи. Проте неоромантична хвиля була настільки потужною, що досягла навіть підрадянської України, хоч часто-густо побутувала в імпліцитному вигляді, зокрема переховувалася під різноманітними інтелектуальними нашаруваннями, декларативними гаслами чи обрядовою марксистською фразеологією. Інтелектуальні реакції на неоромантичні устремління споглядаємо навіть в «Історії України-Руси» М.Грушевського, зокрема у томах, присвячених Хмельниччині⁸².

Утім, у міжвоєнні часи вимальовуються й набувають виразності епістемологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та соціальних і економічних теренів її побутування на авансцені минувшини. Культурна доба міжвоєнного світу, котру метафорично можемо охрестити епохою «масової

⁷⁸ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р.: (Причинок до української історіографії) // Наукові записки УВУ: Іст.-філософ. ф-т. – Мюнхен, 1965/1966. – №8. – С.140–141 (додаток).

⁷⁹ Кривецький І. Стефан Томашівський як історик: І. Праці і плани // С.Томашівський: Історик, політик, публіцист. – Л., [1931]. – С.14.

⁸⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Варшава, 1932. – Т.1: До половини XVII ст. – 229, [3] с.; 1933. – Т.2: Від половини XVII ст. – 368, [2] с.

⁸¹ Крип'якевич І. Історія України для народу. – Л., 1929. – 144 с.; Петренко І. [Крип'якевич І.] Історія України. – Краків, 1940. – Ч.1: Княжа й козацька доба. – 76 с.; Ч.2. – 63 с. Холмський І. [Крип'якевич І.] Історія України. – Мюнхен, 1949. – 360, VI с. Остання студія була підготовлена І.Крип'якевичем наприкінці 1930-х рр. і видана на еміграції за машинописною версією.

⁸² Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1997. – Т.9: Роки 1654–1657, кн.2: (Хмельниччини роки 1654–1657). – С.1491, 1502–1506.

історії», хоч, звісно, і з низкою застережень, вирізнялася неабияким стильовим розмаїттям (неопозитивізм, неогегельянство, морфологія всесвітньої історії, неомарксизм, презентизм, емпіризм, фройдизм та ін.), але загалом тією чи іншою мірою тяжіла до соціологізму, зокрема сприймала/відкидала/модифікувала/реагувала на його настанови і дослідницькі практики. Власне, соціологізм, який німецький історик Е.Трельч назвав «найніжнішим та благородним цвітінням» позитивізму⁸³, спричинився до різних версій соціологічного та цивілізаційного прочитання і представлення минулого, зокрема до потужного розвою соціальної й економічної історії впродовж 1920–1930-х рр. Приміром, «тотальна» історія школи «Анналів» упродовж 1930-х рр. формувалася під гаслом синтезу соціальної, економічної та цивілізаційної історії⁸⁴. Відтак епістемологічні й аксіологічні настанови доби «масової історії» завдали нищівного удару по універсалізму дослідницьких практик, породжених класичним або традиційним історієписанням XIX ст. Натомість розгорталася широка диференціація і специфікація історичних наративів, які дедалі частіше обіймали локалізовану предметну царину – політичну, соціальну, економічну, культурно-духовну, інтелектуальну й т.п.

Вочевидь, соціокультурні передумови радянської дійсності висували на роль епістемологічного взірця «масову історію» в марксистській, точніше квазі-марксистській, версії. Саме на цьому тлі відбувався поворот до історії соціальних спільнот (класів, верств, прошарків) та їхнього економічного й політичного буття протягом 1920-х рр. «*Стара, часом дуже поетична, оповита флером романтики, історія героїв і театральних, навмисне іноді прикрашених, подій [...] відмирає й замінюється історією буденного життя, маленького, масового сірого героя, переходить на студію господарства, економічної, політичної й громадської думки, стає історією процесів*», – зазначав М.Слабченко в рецензії на монографію О.Оглоблина про передкапіталістичну фабрику⁸⁵. Конструювання українського минулого з такої перспективи, звичайно, спричиняло суцільну генералізацію, що спиралася на ідею соціально-економічного детермінізму. Зокрема, О.Оглоблин наголошував, що «нова советська доба вимагала від нас, істориків, *скерувати увагу цілого курсу в бік соціально-економічних чинників історичного процесу*, і то переважно нової доби – XIX–XX ст.»⁸⁶. Однак у 1920-х рр. ця тенденція ще не набула вигляду всеохоплюючої редукції розмаїття світу історії до марксистських або псевдомарксистських (т.зв. «марксистсько-ленінських») схем.

Отож залишався значний інтелектуальний простір, у межах якого історики могли ще досить вільно оперувати історичним матеріалом та пропонувати його різноманітні інтерпретації. До того ж тодішні експерименти на ниві «масової» – соціальної й економічної історії певною мірою наслідували перші спроби

⁸³ Трельч Э. Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории / Пер. с нем; отв. ред. и авт. послесловия Л.Т.Мильская. – Москва, 1994. – С.128.

⁸⁴ Февр Л. Лицом к ветру: Манифест «Новых анналов» // *Его же. Бои за историю* / Отв. ред. А.Я.Гуревич. – Москва, 1991. – С.39–40.

⁸⁵ Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн.7/8. – С.557.

⁸⁶ Оглоблин О. Проблема схеми... – С.4.

соціологічного представлення минувшини, які з'явилися на теренах українського історієписання ще на початку ХХ ст. Менш помітні у вітчизняній історіографії 1920-х рр. засадничі перетворення, пов'язані з неокантіанським поворотом, який вимагав відносити історію до наук про культуру та впровадив інструментальне розуміння ролі й функцій понять і категорій. Тим паче, що веберіанська реакція на виклики, кинуті неокантіанцями, суттєво збагатила дослідницький інструментарій історика та загалом ученого-гуманітарія. Проте ці інтелектуальні компоненти спостерігаємо лише на маргінесі тодішнього історієписання в радянській Україні. Натомість досить впливовими залишалися позитивістські стандарти науковості, закладені ще школою В.Антоновича, зокрема славнозвісний документалізм. Означені традиції посідали чільне місце в академічному середовищі, представленому старою дореволюційною професурою. Утім, поставала й нова генерація науковців, часто-густо молодих радянських висуванців, які орієнтувалися на представлення української минувшини в річищі «масових візій» історії.

Загалом 1920-ті рр. – це доба «революційного романтизму» в українській соціогуманітаристиці, насамперед групової експресії і творчих експериментів нової генерації письменників, митців, учених. Це простежується у стилістиці творів, постановці нових масштабних проблем, опануванні новітніх обширів творчості й навіть у самоідентифікації низки українських істориків цього покоління, зокрема О.Оглоблина, як представників «нової революційної школи». Ту самотню, наелектризовану культурну й інтелектуальну атмосферу досить точно передав М.Слабченко в листі до О.Оглоблина від 16 лютого 1926 р. *«Ми – революція, а старі – архів, котрий ми ж й студіювати будемо да студіюєм. Тяжко нам, бо нам не дають можливості готувати собі помічників. Ми даємо філософію й метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів. Куди їм?»*, – зазначав автор листа з виразним натяком на М.Грушевського та його школу⁸⁷.

У річищі таких інтелектуальних настроїв та культурної атмосфери 1920-х рр. з'являється низка українських історичних наративів, які тією чи іншою мірою концептуалізовані та представлені в дусі «масової» історії. Такою, скажімо, були студії М.Слабченка *«Организация хозяйства Украины від Хмельнищини до Світової війни»* (*«Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до Мировой войны»*), Одеса, 1922–1925 рр., ч.1, т.1–4), котра планувалася як десяти томник, та *«Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.»* (Одеса, 1925 р., т.1; Київ, 1927 р., т.2) та ін. Зауважимо, що автор не тільки вважав Хмельниччину початком *«нового економічного і правового процесу, який перейшов фази торгового капіталізму, кріпосного права та буржуазно-капіталістичного устрою»*⁸⁸, а й прагнув висвітлити економічні й соціальні трансформації української минувшини середини ХVІІ – початку ХХ ст. на весвітньому тлі⁸⁹. Більше того, на відміну від попередніх візій у текстах М.Слабченка

⁸⁷ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.67.

⁸⁸ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до Мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч.1: Хозяйство Гетманщины в ХVІІ–ХVІІІ ст., т.1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – С.У.

⁸⁹ Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – [К.], 1927. – Т.2. – С.4.

Україна розглядалася не стільки як етнополітична цілісність, скільки як самостійна «господарська конструкція» з відповідними формами й соціальними, правовими відносинами.

Амбітні та масштабні завдання у царині концептуалізації національної історії висував й О.Оглоблин. Наприклад, в одній зі своїх монографій він наголошував на потребі «*виробити схему українського історичного процесу XIX–XX вв. на нових наукових засадах*»⁹⁰. Водночас історик різко критикував візії тогочасної російської історіографії, передусім за їх централістичну та великодержавну спрямованість. «*Російські історики-марксисти, зосібню Покровський, хоч і застерігали визнання українського історичного процесу, а проте в своїх працях і далі стверджували “звичайну схему”*», – підкреслював О.Оглоблин в одному зі своїх лекційних курсів⁹¹.

Первісно наріжною ідеєю О.Оглоблина був «принцип господарської автономії України»⁹², проголошений як установчий концепт у його монографії про передкапіталістичну фабрику. Проте вже 1928 р. він порушує питання про «витворення поняття української економіки»⁹³. Зрештою конструювання навіть вихідного концепту – «української економіки» («українського господарського організму») потребувало компаративного, перехресного підходу, а часто-густо врахування найширшого, загальноєвропейського діапазону впливів, вірогідних перспектив і можливостей. Приміром, перший випуск «Нарисів з історії капіталізму на Україні», який дивовижним чином був опублікований 1931 р., у розпал «викривальної кампанії» супроти О.Оглоблина, мав досить промовисту назву – «Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX ст.».

Проблеми української економічної історії молодий учений планував розробляти в межах шеститомної серії монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (т.1), кріпацька фабрика (т.2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (т.3), внутрішня організація фабрики (т.4), капіталістична фабрика (т.5–6)⁹⁴. Утім, 1925 р. світ побачили лише дві студії та й то з тривалим часовим запізненням і не у запланованій послідовності (перший і третій томи). Монографія про кріпацьку фабрику (другий том) так і не була видана протягом 1920-х рр. Наклад цієї доповненої й переробленої праці, надрукований 1931 р., знищила радянська цензура⁹⁵. Усі три монографії О.Оглоблина було опубліковано тільки 1971 р.⁹⁶

⁹⁰ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – [К.], 1925. – С.3.

⁹¹ Оглоблин О.П. «Історія України»... – Арк.51.

⁹² Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. С.4.

⁹³ Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX – XX в. // Червоний шлях. – 1928. – №9/10. – С.166.

⁹⁴ Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Український історик. – 1970. – №1/3. – С.10.

⁹⁵ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – New York, 1957. – Vol.5/6. – №4 (18), 1/2 (19/20). – P.322 (note 229); Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків: Додаток Ч.3: Список видань Академії наук, знищених в 1930-х рр. // ЗНТШ (Париж; Чикаго), 1962. – Т.173: 3б. на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. – С.107.

⁹⁶ Ohloblyn O. A History of Ukrainian Industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – XIX, 270, 285, 311 p.

Схожа доля спіткала й студії М.Слабченка, зокрема залишилися невиданими третій том «Матеріалів до економічно-соціальної історії України», в якому автор розглядав історію українською буржуазії та її економічних і політичних устремлінь на початку ХХ ст.⁹⁷, а також повний текст п'ятого тому «Організації господарства України від Хмельнищини до Світової війни»⁹⁸.

Зазначимо, що як М.Слабченко, так і О.Оглоблин мали неабиякі наукові зацікавлення і щодо розробки інших площин української минувшини – політичної, культурної, історичної та суспільної думки тощо. Скажімо, у працях О.Оглоблина споглядаємо несподіване поєднання економічно-соціальної конструкції в руслі «масової історії» з неоромантичними ідеями, нав'язаними студіями В.Липинського, у царині представлення політичної минувшини України.

Зрештою дослідницькі устремління М.Слабченка й О.Оглоблина, вочевидь, обіцяли в найближчому майбутті перетворення позитивістського органіцизму й економічного детермінізму в якусь зі стильових версій соціологізму з багатоплановим і добре структурованим представленням минувшини, із широкими інструментальними можливостями щодо студіювання культурної, соціальної й інтелектуальної історії України. Адже до соціально-психологічного потрактування «економічного організму» чи «господарської конструкції» як самостійної «реальності» з власною колективною свідомістю в текстах цих істориків залишалося кілька невеликих кроків. У широкому сенсі ці історичні студії ось-ось мали відіграти роль своєрідного прологу до нового прочитання й представлення української історії, себто сформулювати нову дослідницьку пропозицію/варіацію для модифікації національного гранд-нарративу.

Та не так сталося, як гадалося! На зламі 1920–1930-х рр. відбувається швидке утвердження радянської тоталітарної системи, яка розпочала систематично «зачищати» культурний та інтелектуальний ландшафти. Активно насаджувалися ідеологізовані еталони «виробництва» наукової продукції, пов'язані зі спотворенням і гіпертрофованим технократичним стилем керівництва партійної та радянської еліти. Відтак інтелектуальна діяльність уподібнювалася до матеріального, валового виробництва з догматично окресленою й ідеологічно освяченою «технологією». Недаремно її почали означувати та вимірювати формалізованими кількісно-якісними показниками, які відтоді стали повсюдно домінувати в науково-дослідних планах, звітах і проектах. Тож наукова творчість мала обслуговувати різноманітні потреби індоктринації і була зведена майже до бухгалтерських документів із відповідними ідеологічними акцентами. Зокрема, витворився спеціальний механізм академічної бюрократії, який об'єднував у відповідних колонках чисел і параметрів – кількість запланованої й опублікованої «продукції» (монографій, статей, рецензій, газетних заміток), видавничі аркуші, перелік актуальних тем зі вказівками щодо їхньої практично-політичної та науково-теоретичної значимості, інтенсивність агітаційних, популяризаторських та пропагандистських заходів і т.п. За цими підрахунками й

⁹⁷ Оглоблин О. Проблема схеми... – С.5–6 (прим.5).

⁹⁸ Цей том було видано частково у вигляді окремих, попередніх, публікацій (див.: Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип.3. – С.203–340; Його ж. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Там само. – К., 1929. – Вип.6. – С.159–252).

документацією зникла неповторна творча індивідуальність радянського вченого та самобутній візерунок наукових студій.

Вислідом таких ціннісних настанов і нових ідеологічних орієнтирів став радянський гранд-наратив сталінської доби. Ця велика історична оповідь вирізнялася надзвичайним динамізмом, зокрема повсякчасно реагувала на політичні реалії «країни Рад», була зорієнтована на боротьбу з різноманітними «ворогами» й «ухилами», безперервне викриття «класових» пережитків чи «антирадянських» явищ, урешті-решт на продукування певних моделей соціальної поведінки, радянських стереотипів і міфів. Загалом великий радянський наратив регламентував, освячував та поширював домінуючі соціальні, культурні й освітні практики, яких у відповідний період потребував тоталітарний режим. Він не тільки вихолощував і нівелював творчість учених під уніфікований взірець, а й примушував академічну спільноту «трати в науку» за ідеологічними правилами. Приміром, наукова полеміка навколо актуальних проблем з обсягу історичної науки досить швидко перетворилася на «дискусії», які нагадували жонглювання казуїстичними і схоластичними висловами. Адже опоненти (принаймні формально) змагалися за ідеологічне визнання. Тому сенс дискусії зводився до відповіді на питання: яка з конкуруючих концепцій (або позицій) більше чи менше відповідає канонам марксизму-ленізму, що тлумачилося у світлі поточної партійної кон'юнктури. Так чи інакше, радянський гранд-наратив постулював універсальне телеологічне представлення минувшини східного слов'янства з футуристичною і мінливою (залежно від чергових партійних установок) перспективою витворення нової квазіспільноти – «радянського народу» та досягнення «світлого комуністичного майбутнього». Проте радянська історична наука, попри позірну декларативність інтернаціоналізму, так і не стала такою за своєю сутністю, позаяк дедалі більше спиралася на традиції великодержавного російського історієписання⁹⁹. Останні було адаптовано до поточних ідеологічних і політичних потреб, вони стали домінуючими концептами протягом другої половини 1930-х рр., після ідеологічного розвінчання та «викриття» російської історичної школи М.Покровського, яку, кінець-кінцем, визнали «немарксистською». За словами Б.Крупницького, саме в той час *«перемогла течія, що стреміла до звеличення властивої Росії: російський народ мав віднині з волі партії бути провідним народом, народом – вождем в рамках Советського Союзу. Йому передана була честь бути прапороносцем революції і комунізму та рішеннячим фактором в культурному житті Східної Європи»*¹⁰⁰.

За таких соціокультурних передумов та ідеологічних вимог, які спричинили реконцептуалізацію колишнього російського імперського канону, хоч і на новому підґрунті, історики з «національних окраїн» СРСР опинилися на маргінесі наукового життя. Більше того, вони були змушені механічно копіювати чи наслідувати радянізовані російські «інтелектуальні» взірці, які фактично встановлювали припустимі межі представлення національної історичної проблематики. «Це вимагало великої й небезпечної еквілібристики, великого опортунізму й

⁹⁹ Velychenko S. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – P.22–23.

¹⁰⁰ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950): На правах рукопису; вступ. слово Н.Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957 – С.35.

разом з тим великого пониження наукової й людської гідності історика», – наголошував О.Оглоблин¹⁰¹. Зауважимо, що своєрідним «інтелектуальним» продуктом радянського гравд-наротиву стали «покаянні тексти» істориків та інших учених-гуманітаріїв, які спокутували «уявні» й «реальні» гріхи.

Зрештою ідеологічні настанови наприкінці 1930-х рр. уже досить прискіпливо регламентували вибір сюжетів та проблематику наукової «продукції», зокрема ідея безпосереднього соціального замовлення академічній спільноті стає неодмінною складовою тогочасних дослідницьких практик. Відтак тодішні українські історики прагнули пристосуватися/вписатися до великого радянського канону. За означенням С.Плохія, утворився «паралельний український наратив», який наслідував радянський гравд-наратив та існував у курсі історії СРСР¹⁰². Науковці республіки наприкінці 1930-х рр. ще деякий час зберігали, хоч і вкрай обмежені, можливості нюансувати авторські тлумачення й інтерпретації у річищі заданої концептуалізації. У цьому сенсі, приміром, можемо розглядати досить масштабний (запланований спершу у сімнадцяти, згодом у двадцяти випусках)¹⁰³, і частково реалізований (вийшло сім випусків) серійний проект «Нариси з історії України», який розпочали ще 1937 р., а остаточно поховали 1947 р. після чергового погрому Інституту історії України АН УРСР. Проте політичні й ідеологічні практики 1930-х рр. звели нанівець практично будь-які спроби представлення самостійної чи бодай своєрідної конструкції історії України, відмінної від жорсткої канви великого радянського тексту.

У другій половині 1940-х рр. соціогуманітаристика західноєвропейських країн перебувала у стані культурної кризи та психологічного шоку. Здавалося, що тогочасні європейські мислителі, вражені спогляданням нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та суцільних лихоліть, втратили останні залишки віри в будь-які історичні візії, пов'язані з ідеєю поступу. Мораль, релігійні й духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, які, до страшного молоху Другої світової війни, уважалися міцним і непорушним надбанням європейської цивілізації першої половини ХХ ст., було затьмарено та поглинуто сутінками нацистського режиму. Відтак нещодавно популярні теорії та візії сприймалися переважно з неприхованим скепсисом і зневірою, позаяк вони не змогли пояснити/осягнути жахливу воєнну минувшину та новітні й страхітливі реалії радянської тоталітарної ери.

Ба більше, ішлося навіть про саму руйнацію історичного часу, котрий асоціювався з модерною добою. *«Ми плекали й плекаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе. Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання»*, – зазначав проникливий, вдумливий і, водночас, надзвичайно чутливий до нових інтелектуальних і культурних віянь український учений В.Петров¹⁰⁴.

¹⁰¹ Оглоблин О. Академічна свобода й історична наука в ССРСР // Український історик. – 1997. – Т.34. – №1/4. – С.170.

¹⁰² Плохій С. Великий переділ... – С.413.

¹⁰³ Історія Національної академії наук України: 1946–1950 / Упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, О.М.Березовський, В.А.Кучмаренко; гол. ред. О.С.Онищенко. – К., 2008. – Ч.1: Документи і матеріали. – С.56.

¹⁰⁴ Бер В. [Петров В.] Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казанса «Несучасність сучасної людини». The Saturday Review of Literature. New York. V. 1946) // Рідне слово (Мюнхен). – 1946. – №8. – С.34.

Отож пізнавальна ситуація після 1945 р. розгорталася під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного поєднання дослідницьких практик і методологічних підходів із різних наук та сфер політичного, культурного й соціального життя. Водночас нова біполярна конфігурація повоєнного світу немовби провокувала на масштабні проекти концептуалізації минувшини, які б тією чи іншою мірою містили прогностичну, ба навіть футуристичну складову. У пошуку шляхів подолання цієї пізнавальної та культурної кризи європейські мислителі й інтелектуали вкотре звернулися до циклічних теорій і концепцій. Останні часто-густо сприймалися чи розглядалися як своєрідні мірила вартості стосовно соціокультурних зрушень і психологічних потрясінь воєнної доби, котрі начебто могли впорядкувати страшні уявлення про недавнє минуле. Ця нова хвиля зумовила спершу нечуваний успіх цивілізаційної теорії А.Дж.Тойнбі, який згодом змінили критичні відгуки, оцінки та ревізії.

Утім, світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до появи нових інтелектуальних та культурних векторів, пов'язаних зі спробами більш повного осмислення феномену побутування історичної Людини. Молодий історик-емігрант Л.Білас у публікації 1957 р. метафорично схарактеризував цю пізнавальну ситуацію як кризу «образу історії» модерної людини¹⁰⁵. Тим більше, що «масові», цивілізаційні чи національні візії залишали вкрай обмежений простір для висвітлення внутрішнього світу особистості з перспективи тих величезних потрясінь, що відбувалися протягом XIX – першої половини XX ст. Таким чином, минувшина та тодішня сучасність дедалі частіше розглядалися крізь персоналізацію історичної Людини з різноманітними площинами її соціального, культурного та духовного буття. Відтак у фокусі дослідницьких практик опиняється сама Людина, її індивідуальні та групові реакції на розмаїтий спектр явищ і подій, кінець-кінцем на історичне середовище, в якому вона конструє власне повсякденне існування, відповідні інститути, форми та структури, свідомість й ієрархію цінностей тощо. Виглядає, що популярні філософські течії повоєнного часу (персоналізм, екзистенціалізм) відіграли роль самобутніх провісників нової культурної доби, котру пов'язують з антропологічним поворотом 1960-х рр. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики провістила про перехід від ери макроісторії – масової та знеособленої, що домінувала впродовж першої половини XX ст., до мікровізій, локальних вимірів і прочитань минувшини.

За таким «антропологічним» фасадом була представлена низка різноманітних дослідницьких практик та стратегій європейських учених, які, кінець-кінцем, розхитали і зруйнували конструкції більшості проектів національних гравд-наративів. Адже багатство масштабів, ракурсів і контекстів репрезентації історії, передусім строкатість та мінливість культурного, духовного, інтелектуального, локально-регіонального, соціального та багатьох інших шарів сконструйованої минувшини підважили одну з найважливіших функцій великого тексту – легітимацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик.

¹⁰⁵ Білас Л. Криза нашого образу історії // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці. – Л., 2002. – С.27.

За іронічним зауваженням І.Шевченка, у цей час споглядаємо зникнення колишньої «позитивістської невинності», себто оптимістичної впевненості у сциєнтичних засадах історієписання¹⁰⁶. Натомість постав майже неосяжний, строкатий і мінливий інтелектуальний та культурний простір різноманітних візій минувшини, що породив кардинальні стильові трансформації в повоєнному історієписанні другої половини ХХ ст.

На тлі таких багатоманітних європейських інтелектуальних настроїв і рефлексій, українська еміграційна, згодом діаспорна або зарубіжна історіографія, мала самотні соціокультурні контексти, інтелектуальні й світоглядні орієнтири. Саме вони значною мірою визначали її побутування у вільному світі, себто поза межами «залізної завіси», зокрема творчі профілі окремих істориків. Ївально обірвані наративи з обсягу «масової» історії та незавершені неоромантичні проекти на полі української міжвоєнної історіографії перманентно актуалізували травматичний досвід часів національно-визвольних змагань та Другої світової війни. Такі настрої на еміграції продукували неоромантичні інтенції, котрі зазвичай вбиралися в «патріотично-національні» шати. Звісно, інтенсивність таких устремлінь істотно поступалася періоду 1920–1930-х рр. Утім, опозиція народницький/державницький усе ж таки посідала чільне місце в дослідницьких, культурних та освітніх практиках багатьох істориків-емігрантів і після 1945 р. Щоправда, дедалі частіше споглядаємо спроби дослідників вийти поза межі цього «зачарованого» народницько-державницького кола, в якому опинилося українське еміграційне історієписання. Загальноєвропейські контексти побутували здебільшого як епізодичні сюжети чи включення в писаннях українських істориків на еміграції та в діаспорі протягом другої половини 1940-х – на початку 1960-х рр., хоч низка учених закликала до подолання традиційних меж «українського наукового гетта»¹⁰⁷.

Зрештою політизоване середовище української діаспори та напружена культурна атмосфера часів «холодної війни» спричинилися до підтримання традиційних зразків національного гранд-наративу першої третини ХХ ст. Певної трансформації зазнали лише аксіологічні орієнтири українського великого тексту, котрі формулювалися з виразним неоромантичним, себто державницьким, рефреном. Приміром, велика оповідь М.Грушевського та вся його наукова спадщина дедалі більше розглядалися й висвітлювалися в державницьких контекстах¹⁰⁸. Водночас історики з діаспори позиціонувалися як нещадні супротивники та критики радянського історичного канону, хоч більш виважені з них убачали своє завдання не в тому, аби підмінити, а навпаки – доповнювати й виправляти український радянський наратив¹⁰⁹.

Із появою нової, здебільшого англосовітної, точніше іншомовної генерації українських учених у діаспорі наприкінці 1960-х – у 1970-х рр., як наголошують

¹⁰⁶ Ševchenko I. Two Varieties of Historical Writing // *History and Theory*. – 1969. – Vol.8. – №3. – P.339.

¹⁰⁷ Домбровський О. За правильний шлях української науки // Київ (Філадельфія). – 1958. – №1. – С.33–34.

¹⁰⁸ Крупницький Б. М.Грушевський і його історична праця // *Його ж.* Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т.1. – С.ХХ; Оглоблін О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // *Український історик* (Денвер). – 1964. – №2/3. – С.4–5.

¹⁰⁹ Оглоблін О. Завдання української історіографії на еміграції // *Його ж.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л.Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.288.

сучасні науковці з огляду на входження її представників до різних академічних спільнот (франко-, німецько-, іспаномовної й т.п.)¹¹⁰, зацікавлення українським грінд-наративом поступово згасає. Натомість розгорнулася інтелектуальна переорієнтація тогочасних українських дослідників та науковців українського походження, які прагнули ввійти й інтегруватися до західного наукового світу. Відтак нові завдання української соціогуманітаристики формулювалися переважно в річищі вимог і стандартів північноамериканської та західноєвропейської концептуалізації¹¹¹, котрі здебільшого скептично-негативно сприймали конструкції великих національних наративів.

Повоєнна доба привнесла на терени радянської соціогуманітаристики не тільки «законсервовану» пізнавальну ситуацію, а й нові ідеологічні «вітри», крижаний подих яких поховав примарні надії деяких інтелектуалів, навіяні травневою перемогою 1945 р. Передусім змінилися концептуальні віхи радянського грінд-наративу, зокрема трансформувалися його українські сюжети. Відтак домінуючу візію приєднання України до Росії як «меншого зла», котра була нормативною конструкцією протягом 1930-х – на початку 1940-х рр., поступово заступив концепт «возз'єднання» двох «братніх народів», який остаточно канонізували сумнозвісні тези ЦК КПРС (1954 р.)¹¹². Таке оновлення «легітимізаційної програми» великого радянського наративу не тільки спричинило більш сувору регламентацію українських тем, а й нав'язало суттєві метаморфози на ниві дослідницьких практик, які дедалі більше концентрувалися навколо великих колективних праць, котрі сучасники саркастично нарекли «колективістськими» багатотомниками. Відтак остаточно вихолощувалися й нівелювалися стильові профілі й авторські манери окремих учених. У руслі «колективного» чи «колективістського» стилю було підготовлено й перші повоєнні курси з обсягу українського радянського наративу, зокрема два видання «Історії Української РСР»¹¹³.

Культурна атмосфера й інтелектуальні настрої дещо змінилися за доби П.Шелеста (1963–1972 рр.)¹¹⁴. Зокрема, саме тоді намітилося кілька можливих сценаріїв еволюції «паралельного наративу». Переважна більшість українських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися великим радянським канонам у вигляді «обрядової» фразеології та «правильних» посилань на «класиків». Різновидом такої

¹¹⁰ Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип.2. – Ч.1. – С.265–266.

¹¹¹ Див., приміром: Problems of Terminology in Ukrainian History: (Joint Seminar: Kohut Z., Pritsak O., Subtelny O., Szporluk R.) // Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies held at Harvard University during the Academic Year 1972/1973. – Cambridge, 1972/1973. – №3. – Р.21–29; Прицак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 р. на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980. – 29 липня. – №165. – С.2; 30 липня. – №166. – С.2; 31 липня. – №167. – С.2; 1 серпня. – №168. – С.2; 2 серпня. – №169. – С.2; 5 серпня. – №170. – С.2–3; Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History: (Round Table Discussion at the Ukrainian Historical Conference, London, Ontario, 31 May 1978) // Rethinking Ukrainian History / Ed. I.L.-Rudnytsky with assistance of J.-P.Himka. – Edmonton, 1981. – Р.233–268.

¹¹² Тезиси о 300-летиі воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – Москва, 1954. – 30 с.

¹¹³ Історія Української РСР: В 2 т. [1-е вид.] / Гол. ред. О.Касименко. – К., 1953. – Т.1. – 784 с.; К., 1956. – Т.2. – 704 с.; Історія Української РСР: В 2 т. [2-е вид.]. – К., 1955. – Т.1 / Гол. ред. О.Касименко. – 906 с.; К., 1957. – Т.2 / Гол. ред. М.Супруненко. – 779 с.

¹¹⁴ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Наук. ред. Л.Зашкільняк. – Острого, 2009. – С.90–95.

мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень та кліше.

Проте від середини 1950-х рр. з'являється низка українських «реформістських» (ревізійністських, нонконформістських) істориків (І.Крип'якевич, Ф.Шевченко, І.Бойко, В.Голобуцький, О.Апанович та ін.), які у своїх текстах прагнули помітно розсунути межі радянського гравітаційного наративу. Первісно це розширення відбувалося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування української державності чи її елементів за доби Б.Хмельницького, обстоювання автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище українських земель в імперії Романових у XIX – на початку XX ст. і т.п. Згодом мали місце спроби часткової реабілітації деяких українських істориків (М.Драгоманова, М.Костомарова, О.Лазаревського, Д.Яворницького і навіть М.Грушевського) та їхнього наукового доробку. Нарешті, споглядаємо поодинокі творчі експерименти з часткової модифікації самого радянського канону, зокрема намагання відновити вживання термінів «середні віки» та «ренесанс» в українському радянському наративі (О.Компан), котрі спиралися на хвилю нового прочитання і потрактування марксизму в радянській соціогуманітаристиці протягом 1960-х рр.

Утім, ці спроби припиняються на початку 1970-х рр., коли розкручується маховик репресій супроти української інтелігенції, зокрема проводяться чистки академічних інституцій під гаслом «боротьби з націоналістичними проявами». Пізнавальна ситуація ускладнювалася й тим, що український радянський наратив від 1930-х рр. не тільки циркулював на задвірках союзної соціогуманітаристики, а й практично був ізольований навіть від тих обмежених і викривлених світових інтелектуальних та культурних впливів, які досягали обширів російського історієписання. Згадаємо, наприклад, дослідницькі пропозиції з обсягу школи «Анналів» чи неоеволюціонізму (численні й різноманітні теорії модернізації та індустріалізації), котрі опосередковано спричинилися до досить гострої полеміки в радянській історіографії 1960-х рр. про «азіатський спосіб виробництва». Натомість Л.Зашкільняк слушно відзначив, що «українським історикам дозволялося лише тлумачити і доносити до читача напрацьовані “союзними” істориками постулати, здебільшого в методичному плані»¹¹⁵. У такому дусі було «унормовано» й опубліковано найбільші колективні тексти з обсягу «паралельного наративу»: восьми томник «Історія Української РСР» та її російськомовний відповідник – десяти томник «История Украинской ССР» (Київ, 1981–1985 рр.), а також російськомовний три томник «История Киева» (Київ, 1982–1986 рр.) та його українську версію – «Історія Києва» (Київ, 1986–1987 рр.).

Пострадянська доба, яка спершу видавалася незвичним та цікавим часом, призвела до появи майже фантастичних пізнавальних можливостей, глобальних політичних і соціокультурних перетворень та нечуваної інтелектуальної розквітості. Утім, стрибок із країни, обнесеної суцільним «китайським муром», до омріяного царства «абсолютної свободи» спричинив такі політичні, соціальні, духовні й інтелектуальні зрушення, які ще доведеться досягнути та усвідомити. Ці перетворення особливо відчутні на ниві соціогуманітаристики, зокрема історії. Упродовж

¹¹⁵ Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми / Кол. моногр. за ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – С.47.

двох минулих десятиліть сучасний інтелектуал став не тільки свідком повсюдного заповнення «білих плям» та «білих полів», а й руйнації існуючих образів української історії. Багатоманітність дослідницьких практик, розмаїття способів, широка версіальність репрезентації минулого, які раптово відкрилися перед істориком, призвели до ситуації інтелектуального шоку та втрати звичних епістемологічних орієнтирів. Мов у різнобарвному дитячому калейдоскопі ширився один науковий поворот за іншим, що відкривав нові можливості та перспективи і, водночас, продукував новітні суперечності та виклики.

Зрештою протягом 1990-х рр. було сформовано й окреслено головні контури культурних полів пострадянських національних історіографій, зокрема українського історієписання. Відтак етнополітичні та державні трансформації у Східній Європі запустили нову хвилю «романтизації» та легітимації національних історій, себто їхнього прочитання та представлення як цілісних сегментів у просторі й часі, а також телеологічного освячення історичного буття народів, націй, держав і навіть еліт. Методологічний вакуум, зокрема розмитість епістемологічних та аксіологічних взірців, спричинили реконцептуалізацію старого національного гравид-наративу до нинішніх політичних, культурних, освітніх, інтелектуальних та інших потреб. Таким чином, склалася досить специфічна, ба навіть парадоксальна ситуація, котра визначається розгортанням нового українського великого тексту за старими, хоч і адаптованими, канонами національного гравид-наративу в культурну добу постмодерну, яка виплекала категоричні негативні настанови щодо такого роду соціальних, культурних, освітніх і дослідницьких практик.

Зауважимо, що концепт наративу постав, точніше актуалізувався, у руслі наративних візій минувшини 1970–1990-х рр., котрі пов'язують сенс історичних подій із загальними контекстами розповіді історика, в якій апіорі закладено певну інтерпретаційну модель. Відтак ідея привнесення смислу автором тексту в репрезентацію й пояснення історії, який є самодостатнім та визначальним щодо онтології минулого, стає нарізним каменем таких дослідницьких практик. Отож «розповідаючий суб'єкт» чи, власне, сам текст, «творить» або конструє минувшину, себто виразно нав'язує пріоритет інтерсуб'єктивності стосовно модерністських канонів об'єктивності та сцієнтизму. Скажімо, один із найвідоміших адептів такої концептуалізації Г.Вайт пропонує розглядати історичну студію як «вербальний артефакт у формі наративних прозаїчних дискурсів»¹¹⁶. Натомість критики наративних візій наголошують, що в таких теоріях епістемологію взагалі заступає філософія мови¹¹⁷, а фігуральна релятивність історичного письма непомірно абсолютизується¹¹⁸. Утім, попри різноманітні підходи й оцінки, нині навіть опоненти Г.Вайта та його прихильників зазвичай тримаються думки про різні епістемологічні статуси тексту та вважають за можливе обговорювати питання, принаймні щодо ступеня часткової автономії мови наукового дискурсу¹¹⁹.

¹¹⁶ Уайт Х. Ответ Иггерсу / Пер. с англ. И.В.Дубровского, М.Ю.Парамоновой // Одиссей: Человек в истории: 2001: Русская культура как исследовательская проблема. – Москва, 2001. – С.155.

¹¹⁷ Анкерсмит Ф. История и тропология: Взлёт и падение метафоры / Пер. с англ. М.Кукарцева, Е.Коломоец и др. – Москва, 2003. – С.162–163.

¹¹⁸ Jameson F. Figural Relativism, or the Poetics of Historiography // Diacritics. – 1976. – Vol.6. – №1. – P.2–9.

¹¹⁹ Гренье Ж.-И. Размышления о «критическом повороте» // Одиссей: Человек в истории: 2005. – Москва, 2005. – С.147.

Мабуть, не варто дивуватися тому, що доба постмодерну виробила критичне, ба навіть негативне ставлення до гранд-нарративу як способу організації культури та соціального життя, котрий представляється у вигляді універсальної соціокультурної домінанти, що легітимізує однотипність раціональності та нав'язує однаковість мовних протоколів. Приміром, П.Рікер схарактеризував постмодернізм як «рух, який відкидає раціоналізм, успадкований від доби Просвітництва»¹²⁰. Недаремно великі нарративи часто-густо називають «домінантними розповідями». Та незважаючи на постмодерні віяння, які нібито незаперечно провістили про «кінець» ери гранд-нарративів, багатотомні проекти різних історій – національних, регіональних, цивілізаційних, світових – і до сьогодні посідають поважне місце у сучасних дослідницьких, культурних, дидактичних та видавничих практиках. Наприклад, наміри підготувати багатотомне академічне видання як «звід знань» з історії Росії задекларували російські історики¹²¹.

Утім, справа з майбутніми проектами українського великого тексту виглядає досить складною, хоч є як вдало реалізовані спроби видання новітніх багатотомних видань з історії України¹²², так і цікаві розробки концептуального спрямування¹²³. Проте проблеми та перспективи українського гранд-нарративу зумовлені не тільки сучасними багатоманітними викликами й пропозиціями, а й пов'язані з незавершеними порахунками – соціо- й етнокультурними (тоталітарна, почасти навіть імперська спадщина, нинішня етнодержавницька легітимація) та інтелектуальними, котрі походять із попередніх культурних епох, зокрема пов'язані з браком соціологічних, культурознавчих, антропологічних прочитань історії України в душі хвилових, модернізаційних, цивілізаційних та інших візій. Видається, що тяжіння традицій або, навпаки, культурних розломів й інтелектуальних розривів у найближчій часовій перспективі справлятиме потужний, суперечливий і багатоманітний вплив на українське історієписання.

¹²⁰ Рікер П. Историописание и репрезентация прошлого (Памяти Франсуа Фюре) // *Анналы на рубеже веков: Антология* / Отв. ред. А.Я.Гуревич, сост. С.И.Лучицкая. – Москва, 2002. – С.37.

¹²¹ Гуманитарии в поиске форм диалога с обществом: Об итогах Общего собрания Отделения историко-филологических наук РАН // *Новая и новейшая история*. – 2011. – №5. – С.7.

¹²² Україна крізь віки / Заг. ред. В.А.Смолія. – К., 1998–1999. – Т.1–15.

¹²³ Колесник І. Український гранд-нарратив: Ретроспективи та перспективи // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. – К., 2008. – Вип.3. – Ч.1. – С.153–177; *Зашикільняк Л.* Антропоморфний вимір сучасних національних гранд-нарративів // Там само. – С.77–83; *Kasianov G.* "Nationalized" History: Past Continuous, Present Perfect, Future... // *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / Ed. by G.Kasianov, P.Ther. – Budapest; New York, 2009. – P.7–23.

Article covers the forming and establishment of Ukrainian grand-narrative in the context of epistemic models and acsiological recommendations of the different cultural epochs. Author contemplates the intellectual and cultural transformations of Grand Ukrainian narrative connected with its coexistence, competition, Russian Empire and Soviet grand-narrative intersect.

